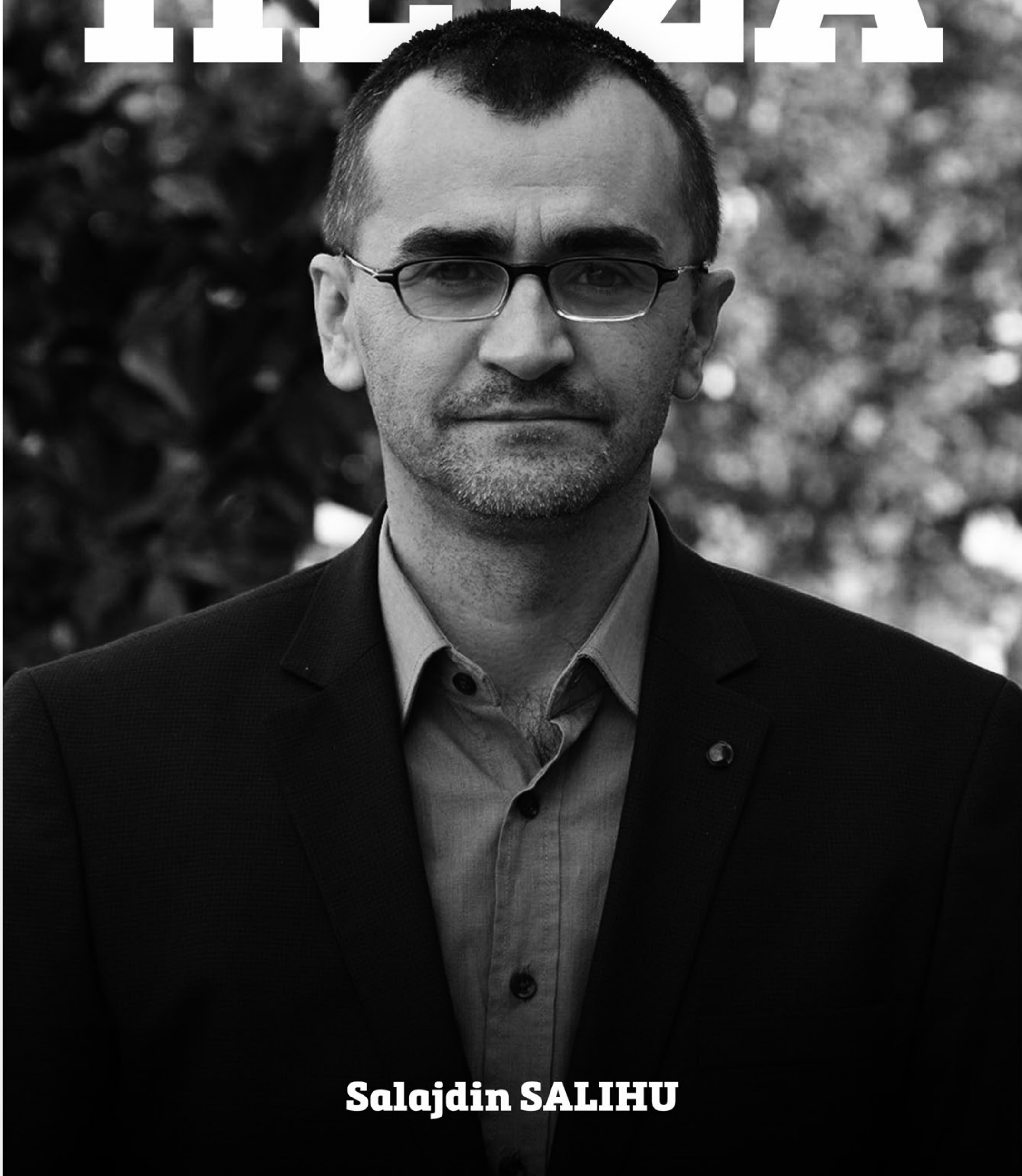

HEJZA

Salajdin SALIHU

Letërsia s'na edukon. Për këtë punë janë çerdhet, kopshtet dhe shkollat. Brodski nuk kërkon që poeti të jetë misionar dhe as të krijojë letërsi me ndikim shoqëror. Poeti, sipas tij, ka vetëm një detyrim: të shkruajë bukur, ta krijojë poezinë – "formën më të lartë të ekzistimit të gjuhës".

Për frymëzimin, procesin krijues, kohën...

LIRIA KRIJUESE QË FALË PËRJETËSINË

Librat e Adelinës janë të jetueshëm. Kjo pasuri e vlefshme është dhurata më e bukur dhe fisnike që shkrimtarja nëpër vite i ka bërë Bibliotekës së Letërsisë për fëmijë dhe të rinj, dhe Kulturës shqipe

Avni HALIMI

Krijuesi i Parë tashmë kishte krijuar Hapësirën dhe Kohën! I duhej një krijim i përsosur që t’ia bëjë peshqesh këto dy krijime esenciale për jetën! Frymëzimi i Tij ishte që të sjellë diçka të bukur, të bukurën e përjetshme; ishte tërësisht i lirë që të krijojë atë çfarë i thoshte Mendja Absolute!

Pra, njeriu është rrjedhojë e Lirisë së Plotë për ta prekur të bukurën e përjetshme! Është e kuptueshme nevoja për të folur për frymëzimin si liri, si liri krijuese që të ofron gjithë mundësitë për të arritur deri te ai frymëzim që i hap shteg procesit për ta krijuar të bukurën, për të bërë art. Nëse krijuesi artistik, frymëzimin e vet e kërkon në kohë dhe në

histori, atëherë, mjerisht, kemi të bëjmë me një “frymëzim parazit”, i cili, si ushujzë kapet për një trup dhe nuk shkëputet deri sa të bymehet me gjak! Pasi të fryhet, shkëputet dhe plandet në lluc! Të kërkosh frymëzimin në kohë dhe në histori, do të thotë të jesh “kopjues estetik” i ngjarjeve, “kronist estetik”, do të thotë të jesh letrarizues i ngjarjeve të ndodhura, të cilat kryekëput janë politike! Jo në histori, por edhe në kohën e tashme e ke “lirinë absolute” për ta gjetur frymëzimin! Megjithatë, je i robëruar, të robëron koha dhe të nxjerr në “oborrin shëtitës” vetëm si krijues që vrapon pas aktuales. Aktualiteti është proces i kohës, është një fraksion gati i papërfillshëm i shiritit të kohës! Aktualiteti mbulohet me aktualitet dhe krijohet ajo piramidë e kohës, në

majën e së cilës të pret frymëzimi. Sapo ta arrish atë frymëzim, rrënohet dhe shkërmoqet tërë ajo piramidë dhe, nëpër ato gërmadha zhduket diku edhe vetë krijuesi!

Me kthimin e Skënderbeut në Krujë, jo vetëm që u ndalua gërryerja nëpër palcën e skeletit të identitetit kombëtar që kishte nisur shekuj e milëniume më parë, po, u përcaktua qartazi edhe orientimi perëndimor i përjetshëm i identitetit tonë kulturor. Shumë pak e tejkaluam këtë problem që ishte zgjedhur që në çastin e Kthimit të Madh! Gjashtë shekuj krijuam e u përpoqëm ta mbajmë krijimin si fakt mbi faktin që e kishte dëshmuar botërisht Skënderbeu! Tërë krijimin tonë e orientuam kah dëshminë se jemi pro-perëndimorë, duke u vetë-shndërruar në rob të një fakti të cilin nuk na e mohonte askush, sepse argumentet të përgjithshme ishin dhe janë në anën tonë! Krijimtaria jonë artistike ngeli pa atë liri absolute veprimi siç e patëm në humanizëm (Nëna Tereze), në thellimin e njohurive shkencore (Ferdinand Murati)!

A jemi të gatshëm që një ngjarje, natyrisht, si fiksion, por, pse jo, edhe me brumë të reales, ta bartim në një hapësirë dhe kohë ku e gjen krejt lirinë e mundshme për t’ia falur përjetësinë krijimtarisë tënde! Një ngjarje e nxjerrë nga koha dhe historia, pas frymëzimit nga liria e shenjtë për të krijuar në të tjera dimensione, ka sjellë krijimtari letrare të papërsëritshme, të pavdekshme, të përjetshme! Vetëm liria si frymëzim mund t’ia sjellë njerëzimit një krijim si “Gjenerali i ushtrisë së vdekur”, i Kadaresë, “Alkimist” i Kohelos, “Don Kishoti” i Servantesit, “Pedro Paramo” i Rulfos, “Njëqind vjet vetmi” i Markezit, “Plaku dhe deti” i Hemingueit, “Pirgu” i Teki Dërvishit, “Oh” i Anton Pashkut etj.

Kush mund ta sfidojë kohën përveçse liria krijuese! Pra, nuk po flasim për atë

liri që ta jep apo ta cungon politika! Po flasim për atë liri që e tall edhe politikën, duke e anashkaluar dhe duke mos e përfillur fare. Një krijues i mirëfilltë e tejkalon politikën, nuk merret me të! Ky konstatim nuk e nënvlerëson Kiplingun, i cili herë pas herë hoqi dorë nga krijimtaria, duke u dhënë pas opinionëve politik. Dhe, çka ndodhi pas vdekjes së Kiplingut? Borhesi thotë se, pas vdekjes së tij, nuk ia dhamë vendin meritë krijuesi, ngaqë u ndikuam nga opinionet e tij politike. Nisëm ta gjykojmë si politik-bërës. Vetëm kur nisëm ta tejkalojmë këtë fakt, e pamë se sa i madh kishte qenë shkrimtari!

Liria që e ka krijuesi është përtej fuqisë së lirisë politike! Liria politike është vrastare, është acid që shlyen dhe zhduk gjurmët e kohës, kurse liria e krijuesit falë jetë. Prandaj, sot, njerëzimi njeh një duzinë emrash të shkrimtarëve dhe artistëve botërorë, ndërsa nuk i kujton qoftë edhe tri emra të politikanëve përgjatë historisë dhe kohës!

Si krijues bëj pjesë në mesin e atyre që çdo frymëmarrje, gjumin, pushimin, meditimin, çdo sekondë të jetës e kanë proces krijues. Libri, si produkt final, është teknikisht, “pasojë” e këtij procesi. Kur na merr malli për Lirinë Absolute, ulemi, i sistemojmë, i shtrijmë, i palosim të gjitha materie e atij procesi dhe, ja ku del produkti final – vepra! Asnjë vepër nuk është qëllim më vetvete! Ajo del sa për ta provokuar kritikën e cila i shpluhuron dhe i mbindërton konceptet estetike, që e provokon debatin artistik! Vepra jonë artistike ka kohë që ka ngelë pa këto dy gjëra që në fakt janë eliksiri i jetëgjatësisë së krijimtarisë artistike. Pa kritikë e debat, ndaj dhe vepra mund të fletë gjumë dhe mund të zgjohet në një epokë ku mund t’i gjejë lexuesit e vet që do të fascinohej nga krijimi i një kohë shumë të shkuar dhe, njëkohësisht, shumë të largët për krijuesin, artistin e sotëm....

Nga këndi im

INSTINKTI I FJALËS

Edhe pse fëmijë, unë e pata kuptuar se nëna ime fliste më bukur se të gjithë njerëzit që njihja. Përveç zërit të ëmbël dhe pëshpëritës, që në veshin tim vinte si një kompozim mahnitës, ajo vazhdimisht shqiptonte fjalë që unë nuk i dija, ose shprehje që duhej të ishin shumë të vjetra e vinin nga thellësia e kohës

Lazër STANI

Gjuha shqipe gjithmonë më ka magjepsur në gojën e nënës time. Ditën fliste pak, merrej me punë, nuk kishte kohë as të merrte frymë. Po, ndërsa hynte e dilte në dhomën tonë të ndenjes, gjithmonë thoshte ndonjë fjalë, ndonjë shprehje, herë duke m’u drejtuar mua e herë pa iu drejtuar askujt, duke e lënë fjalën ose fjalinë pezull në ajër, në pritje që dikush ta dëgjonte para se fjala ose shprehja të shuhej, të varrosej në heshtjen që lëshonin muret e trashë në atë qoshe të humbur të botës ku jetonim. Por kishte edhe raste kur nëna ulej pranë meje e bisedonte vetëm me mua, ose lëvizte nëpër shtëpi gjithë gjallëri dhe vazhdonte të më fliste, sikur donte të ndante barrën e rëndë të fjalëve me mua. Edhe pse fëmijë,

unë e pata kuptuar se nëna ime fliste më bukur se të gjithë njerëzit që njihja. Përveç zërit të ëmbël dhe pëshpëritës, që në veshin tim vinte si një kompozim mahnitës, ajo vazhdimisht shqiptonte fjalë që unë nuk i dija, ose shprehje që duhej të ishin shumë të vjetra e vinin nga thellësia e kohës, të ngjeshura e të lëmuara, si gurët e zallit të bartur prej larg, nga thellësitë e maleve. Kjo gjuhë bëhej më e gjallë dhe më e pasur kur ajo më tregonte histori, përralla të dëgjua apo rrëfime të krijuara prej saj, me personazhe që ajo dinte t’i veçonte prej gjuhës që flisnin. Fjala në gojën e saj sikur gjente vetveten, rikrijohej e shqiptohej, sikur thuhej për herë të parë. Trupi i imët dhe i brishtë i sime mëje dukej sikur ishte krijuar prej fjalëve dhe sa herë fliste, rrëfente, ose këndonte, mua më dukej se

ajo do të shndërrohej e tëra në fjalë, e tëra në gjuhë, do të shndërrohej në gojë të drurëve, gurëve, lumenjve, shkëmbinjve, maleve, horizontit, qiellit deri sa të tretej e të shuhej krejt në fjalën e fundit.

Ligjërimi i saj ishte i thjeshtë, i butë, muzikor, kumbues, i çlirët, i natyreshëm, magjepsës. Instinktin e fjalës, natyrisht duhet ta kem trashëguar prej saj, edhe pse gjuha ime nuk i afrohet kurrkund magjisë së gjuhës dhe aftësisë së saj të lindur për të folur e treguar bukur. Kur rri e mendoj tani pas kaq vitesh, them me vete se ajo që mësuësja ime e madhe e gjuhës shqipe, po jo vetëm mësuësja, po prej saj trashëgova edhe instinktin e fjalës, instinktin e përdorimit të fjalës së duhur në vendin e duhur që është edhe sekreti i parë i shkrimit letrar. Më vonë, duke patur një lidhje të fortë emocionale me fjalët, nisa të kuptoj se babai, gjyshi, nëna, por edhe njerëzit e tjerë të afërm flisnin secili nga një gjuhë më vete, kishte secili fjalët që i përdorte më shpesh, madje ishin edhe disa fjalë tekanjoze që qëndronin në majë të gjuhës si lyth e përdorëshin vend e pa vend. E njëjta gjë ndodhte edhe me shprehjet që përdorëshin nga nëna, babai, gjyshi e të tjerët. Ndërsa nëna përdorte më shpesh shprehje me bekime e lutje për të Plotfuqishmin, Krijuesin tonë, babai sillte nga mbledhjet dhe gazetat fjalë dhe shprehje të reja, ndërsa gjyshi, përdorte edhe ndonjë sharje a mallkim, që dukej i helmët dhe shpues, si maja metalike e shigjetave të lashta. Unë, si një dëgjues i mirë, vetëm mbaja vesh, magjepsesha pas fjalëve që

ata shqiptonin, përpiqesha të mbaj mend shprehje e fjalë të reja, pyesja vazhdimisht për fjalët që nuk ua dija kuptimin. Raporti im me fjalët ishte krejt i veçantë: kishte fjalë që më ngazëllenin kur shqiptoheshin, edhe pse ato nuk kishin të bënin me mua, po kishte edhe fjalë që mezi i duroja, më dukeshin të pista, cinike, të liga, sikur ndillnin fatkeqësi. Të tjera fjalë më dukeshin të shëmtuara, të gjymtuara, gungaçe, të rropatura e të lodhura, të rrënuara dhe të vjetruara si teshat e të varfërve të varura në tel. Ime më, edhe pse përdorte fjalë, që zakonisht i përdornin edhe të tjerët – edhe ajo fliste shqip - prapë fjalët në gojën e saj më dukeshin gjithmonë ngazëlluese, më emociononin, më krijonin ankth, ose më tronditnin, ose binin mbi mua si një frymë hyjnore dhe më magjepsnin. Në gojën e nënës sime çdo fjalë dukej e re, dukej sikur shqiptohej për herë të parë. Nga ana tjetër, babai më merrte shpesh me vete dhe bisedonte me mua, ndërsa punonte. Herë pas here ndalej e më thoshte: “Ti i thua disa fjalë të çuditshme, fjalë që të lënë në ëndërr”. Unë në përgjithësi as që e vrisja mendjen se si flisja, çfarë fjalësh përdorja. Ato vinin instinktivisht në buzë, për të shprehur gjendje, mendime, për të treguar veprime, ose thjeshtë për të përshkruar diçka që më pëlqente.

Në shkollë ndërkaq, mësuësit më hiqnin herë pas here vërejtje se shprehsha ngatërrueshëm dhe përdorja disa fjalë e mbaresa, sipas tyre të plakura e të dala mode. Gjuha e re që po flitej në

shkollë me dukej e zbrazët dhe shpesh tingëllima e saj më kujtonte zhurmën e shëmtuar që lëshon një fuçi e zbrazur që shkon duke u përplasur nëpër gurë, ndërsa rrokulliset teposhtë një brinje. Gjithsesi edhe në libra, edhe në shkollë, gjeja plot fjalë që më pëlqenin e lidhesha me to, por në veçanti tronditesha, kur gjeja ndonjë fjalë ose shprehje të veçantë që së pari e kisha dëgjuar nga nëna dhe kjo me çudiste: Si ka mundësi që edhe ky e paska ditur këtë fjalë të nënës sime? Më ngjante sikur dikush, i panjohur, ishte futur vjedhurazi në shtëpinë tonë dhe kishte plaçkitur fjalët tona të shtrenjta. Sepse, në fakt, gjuha që flitej në shtëpinë tonë, ndryshonte shumë nga të gjitha gjuhët që fliteshin rreth e rrotull, te fqinjët, miqtë, në shtëpitë e shokëve të babait, ose në shkollë. Shtëpia e fqinjëve të mi, për shembull, i ngjante një shtëpie xhindësh. Kjo shtëpi mund të quhet me të vërtetë shtëpia e mallkimeve. Që në mëngjes herët, pa dalë ende dielli, dëgjo-heshin mallkime që shqiptoheshin me zë të lartë e që vazhdonin gjithë ditën e ditës: qenit që lehte në qejf të vet apo i sapozgjuar nga një ëndërr me rivalë, i klithnin “Pusho, të preftë ujku në Sh’Ndre”, vajzës që flinte ende i thërrisnin “Çohu, fjetsh gjumin e madh!”, plakut që ankohej për re umën ia prisnin “Mos e çiltë drita nesër se na çmendi”. Mallkime të tjera si “I thaftë krah, si i ka tha”, “E shoftë kolera”, “Mos e pruftë kryet”, “I rëntë pika”, “E marroftë Zoti”, “I humbtë fara”, “Treti Zo’farën”, “Mos u rritsh ma i madh”, “E përpiftë dheu” etj., dëgjo-heshin gjithandej dhe mua më bënte përshtypje se ku i gjenin të gjitha këto fjalë për të mallkuar, ndërkohë që fjalët e dashurisë ishin më të pakta e përdorëshin më rrallë, shqiptoheshin me ndruajtje dhe me një ndjenjë fajësie, sikur dashuria të ishte “molla e ndalume” përgjithmonë dhe njerëzit të kishin frikë të bënin mëkatin e dytë të madh. Ndërsa rritesha, unë pyesja për fjalët që nuk i kuptoja dhe gjyshi herë pas here ma priste: “Ç’e don. Nuk është fjalë e hajrit”. Thoshte kështu sidomos për fjalët që po sillte civilizimi i fshatit, termat e rinj që sillnin të ardhurit nga qyteti, mësuësit, gazeta dhe radioja. Po unë doja t’i kuptoja të gjitha fjalët dhe me gjithë zemërimin e gjyshit, prapë vija rrotull pa e hequr nga mendja fjalën e re, pyesja në - nën ose babain, dhe kur mbetesh pa përgjigje, pyesja edhe mësuësit në shkollë, të cilët, edhe pse më përgjigjeshin, me siguri mendonin me vete: “Diçka nuk është në rregull me këtë djalë”. Unë, ndër kaq po rritesha midis një babilonie gjuhësh: gjuhës që dëgjoja në shtëpi, gjuhës që dëgjoja në fshat dhe gjuhës së re, asaj që dëgjoja në shkollë e që, s’do mend, duhej të ishte gjuha e qytetërimit të ri, edhe pse njëherë desh e hëngra për shkak të kësaj gjuhe. Se nga më ishte fiksuar dhe përdorja vend e pa vend shprehjen “ku vete?”. Njëherë babai më kë qyri me çudi dhe pastaj, si u vërenjt në fytyrë, tha kërcënueshëm: “Mos ta dëgjoj më atë fjalë”. Pas disa ditësh, unë e përdora prapë pa dashje të njëjtën shprehje dhe atëherë babai më kapi për veshi dhe ma shkuli fort, duke më kërcënuar me fjalë edhe më të ashpra. “Fol si njeri, më tha. Ndryshe do t’i kesh punët keq me mua”.

Përpjekja ime për qytetërim gjuhësor kishte përfunduar keq, ashtu siç kishin përfunduar keq edhe përpjekjet për qytetërim të shumë paraardhësve të mi, të cilët, sa herë shkonin e vinin nga qyteti sillnin edhe ndonjë fjalë të re, fjalë të qytetërimit të atëhershëm, që fatkeqësisht, ishte qytetërimi i një qyteti të pushtuar nga otomanët për shekuj me radhë. Edhe pse të krishterë, që e kishin ruajtur besimin dhe lirinë e tyre, duke u ngujuar mes maleve, prapë ata ishin ndotur nga pushtimi. Në klasë të shtatë bëra një listë të gjatë të fjalëve turke, arabe, perse që përdorëshin në fshat, fjalë që ishin sjellë sigurisht nga qyteti, se fshati nuk qe pushtuar kurrë. Vendosa të hakmerrem me babain, që përdorte shpesh fjalë turke kur fliste sidomos kur donte të tallej, ose

kur donte të dukej i veçantë. I thashë se ai nuk duhej të përdorte më fjalë të tilla si “penxhere, hava, sabah, aksham, sevap, zaman, bujrum, hoshgelden”,etj., sepse ato janë fjalë turke. “Ku te shkon mendja edhe ty. Turqit na e kanë marrë të keqen ka herë”, tha babai, duke me këgyrrur i çuditur, qortueshëm. Mua më dukej se turqit me çallma të kuqe ishin ende këtu, të strukur në ato fjalë që kur e kur i përdorte edhe babai. Ai qe mësuar me ato fjalë, të ardhura prej shekujsh, të futura ilegalisht në shtëpinë tonë, si krimba që gërryejnë trarët dhe hatullat e vjetra që mbajnë çatinë e rëndë të mbuluar me rrasa guri. Turqit vetë nuk patën arritur të hynin me ushtarët, po me fjalët e tyre po, kishin ardhur si “qytetërim”, duke vdekur e varrosur fjalë të mëparshme të shqipes. Pushtimi nuk sjell vetëm dhunë dhe shtypje. Ai sjell ndotje, ndotje në shpirt, ndotje në fjalë, ndotje në gjuhë e kjo sjell edhe ndotje në mendim e në ndjenjë. Edhe ata shqiptarë që kishin mundur të qëndronin, të mos nënshtroheshin, të jetonin të lirë dhe të ruanin besimin e tyre, fenë e tyre, prapë ishin ndotur në shekujt e gjatë të pushtimit. Kontakti me qytetin e pushtuar, nevojën e vazhdueshme të njeriut për informacion dhe qytetërim, e kishte ushqyer me ndotje dhe kur e zbulova këtë, sa herë i dëgjoja këto fjalë më krijohej ndjesia se isha duke pirë ujë të fëlliqur nga i njëjti pellg ku pinin edhe lopët ose shgërry-heshin derrat. Gjithsesi neveria nuk mjafton për të shmangur ndotjen gjuhësore.

Adolfo Bioy Casares në tregimin e tij të njohur “Për të kujtuar Paulinën” na flet për një ndotje tjetër gjuhësore, për mënyrën se si ne i ndotim gjuhën njeri-tjetrit, se si një marrëdhënie dashurie, ose urrejtjeje është edhe një lidhje e ngushtë gjuhësore, ku të folurit, ose ndotet, ose përtërihet. Me sa duket, gjuha ashtu sikurse teshat që veshim, është në kontakt të përditshëm me qindra ndotje dhe ne duhet të kujdesemi për pastërtinë e saj çdo orë, çdo ditë. Gjuha shkallmohet nga zhargoni i rrugës, nga barbaria e mediave dhe sidomos nga shkrimi i keq letrar. E

theksoj “shkrimi i keq letrar” sepse, sikurse shprehet Anton P. Çehov “shkrimtari para së gjithash është gjuhë”, sepse letërsia nuk e ka gjuhën thjeshtë mjet, lëndë, por mbi të gjitha e ka pasion, ndjenjë, shpirt. Nga kjo pikëpamje ka të drejtë Josif Brodski kur shkruan se “për shkrimtarin ekziston vetëm një formë patriotizmi: qëndrimi i tij ndaj gjuhës”. Mungesa e këtij patriotizmi gjuhësor krijon shkrimin e keq letrar, që sjell ndotjen e vazhdueshme gjuhësore, shtrembërimin dhe varfërimin e saj, humbjen e gjallërisë dhe sherrimin e aftësive shprehëse. Por shkrimi i keq letrar (nuk po përdor termin “shkrimtari” që e përdorin disa shkrimtarë që e trajtojnë shkrimin letrar si zeje) nuk vjen vetëm nga mungesa e patriotizmit gjuhësor, sepse shumica e shkrimtarëve, jo vetëm kanë një lidhje emocionale me gjuhën në të cilën shkruajnë, por edhe përpigën ta pasurojnë gjuhën e shkrimit, të krijojnë e shtojnë fjalë të reja, të shkriftojnë sintaksën, të sjellin kuptime e nuanca të reja te fjalët. Pothuajse në çdo bibliotekë shkrimtari serioz gjen fjalorë të rinj e të vjetër të gjuhës dhe fletore ku janë shënuar fjalë të rralla, fjalë të humbura, fjalë e shprehje të zbuluara rastësisht prej tij gjatë një bisede në udhëtim, ose gjatë shfletimit të një libri të vjetër. E megjithatë gjatë shkrimit të keq letrar, gjuha lëngon, shtrydhet, rrudhosit, zhbravitet, zvetënohet, humbet fuqinë shprehëse dhe kënaqësinë e komunikimit. Tek disa shkrimtarë të zellshëm, shkrimi i keq letrar, i ngjan një tabloje, ku edhe pse janë përdorur të gjitha ngjyrat dhe kombinimet e mundshme të tyre, prapë kemi një njollosje pa shije dhe të rrëmujshme që ngjan më shumë me një derdhje të shëmtuar ngjyrash. Për më tepër, në një shkrim të tillë të keq letrar, fjalët duken të vjetra, të shumëpërdorura, të pajeta, ngajnë me rrobat e frikshme të të vdekurve. Çdo krijim letrar është edhe një krijesë e re gjuhësore, është një gjuhë e re, e pashqiptuar dhe e padëgjuar më parë. Kjo është dhuntia e letërsisë, magjia e krijimit, misterit i pashpjegueshëm i shkrimit, që në fund të fundit lidhet me instinktin e fjalës. Është

shumë i njohur fakti, që disa fëmijë, jo vetëm flasin shpejt, po edhe na mahnitin me fjalët që thonë, me fjalitë që shqiptojnë, kur ata nuk dinë ende as shkrim dhe këndim dhe kur nuk kanë lexuar kurrë një libër. Janë thjeshtë fëmijë “të lindur me gojë”. Më këtë instinkt të lindur gjuhësor, me këtë prirje të mbinatyrshme për fjalën, lidhet edhe aftësia e krijimit letrar, të shprehur në një gjuhë gjithmonë të re.

Shqipja, si një ndër gjuhët me të vjetra, u krijua si gjuhë jo nëpërmjet shkrimit letrar (shkrimi i saj është fatkeqësisht i vonë), po nëpërmjet këtyre fëmijëve “të lindur me gojë” që gjatë mijëra vjetëve shprehën në shqip ndjenjat e tyre, ankthet, vizionet, ëndrrat, shpresat. Dhe arritën të krijojnë një gjuhë të jashtëzakonshme. Gjuha e Konicës, Naimit, Fishtës, Mjedës, Nolit, por edhe shkrimtarëve dhe përkthyesve të tjerë shqiptarë të shekullit të njëzetë nuk erdhi si një rastësi dhe as falë gjenisë së tyre gjuhësore. Kjo gjuhë tashmë ishte krijuar prej shekujsh, por ata mundën, falë instinktit të tyre të lindur për fjalën, të shprehen në shqip, duke e çliruar këtë “gjuhë të Perëndisë” me aq sa mundën nga ndotjet dhe barbaritë gjuhësore. Është e padiskutueshme se, ashtu si instinkti seksual i ka paraprirë ndjenjës së dashurisë, instinkti i fjalës i paraprin gjithmonë dashurisë për gjuhën. Dante Aligeri në njërën prej këngëve të tij ka një varg të pavdekshëm: „Donne ch’avete l’intelletto d’amore”(„Gra që e keni intelektin e dashurisë” Vita Nova, XIX). Me këtë varg ai i ndan gratë në dy kategori, në gra që e kanë intelektin e dashurisë dhe në gra që nuk e kanë këtë intelekt, pavarësisht se të gjitha gratë e kanë instinktin e seksit. Shkrimit të keq letrar, si një nga kërcënimet më të mëdha për çdo gjuhë, duke i munguar instinkti i fjalës, i mungon edhe intelekti i gjuhës edhe ndjenja e dashurisë për gjuhën. Në shkrimin e keq letrar, gjuha vjen duke u tkurrur, duke humbur fuqinë dhe freskinë, natyrshmërinë dhe lirizmin, ndjenjën dhe intelektin.

Nënshtrimi i vazhdueshëm ndaj shkrimit të keq letrar e çon një gjuhë drejt ndrydhjes, plakjes, vdekjes. Ndryshe nga ç’ndodhte në të shkuarën, kur ndotjet, barbarizmat gjuhësorë dhe shkrimi i keq letrar, nuk arrinin të shkatërronin gjuhën e komuniteteve të izoluar, sot, kur fjala mund të shtegtojë brenda një çasti të vetëm nga kompjuteri im deri në skajin më të largët të globit, gjuhët janë me të vërtetë të kërcënuara. Nëse gjuha e nënës sime ishte e mbrojtur jo plotësisht, gjuha ime është krejtësisht e zbuluar, kërcënohet jo vetëm nga gjuhët e tjera që po globalizohen, po edhe nga zhargoni i rrugës, gjuha shterpë e mediave që të bombardon çdo orë, shkrimi i keq letrar që të përndjek nga të gjitha anët: në poezi, në prozë, në teatër, në përkthime, kudo. Atëherë, pra, si do të shpëtohet gjuha ime? Sa herë mendoj i shqetësuar për këtë, them me vete se, nëse ka një shpëtim, ky është instinkti i lindur i fjalës dhe zëri i nënës, që më pëshpërit në vesh edhe sot e kësaj dite në gjuhën e saj të dliërë shqipe si dhe lidhja shpirtërore me gjuhën e atyre shqiptarëve të hershëm që lindën, u rritën e vdiqën në një rrethim të pashpresë të mbajtur fort pas fjalës shqipe dhe besimit. Këta anonimë të historisë, duke pasur si dhunti të lindur instinktin e fjalës, çka me sa duket ua bënte më të lehtë dhe më të kuptimtë qenien në këtë jetë të pashpresë, të mbushur me vuajtje dhe dhimbje, e sollën shqipen e bukur deri te unë dhe e shndërruan atë në gjuhë të ëndrrave të mia, në gjuhë të ekzistencës sime. Gjuha e tyre gjithmonë më ka kujtuar gjuhën e Biblës, gjuhën më të përkryer të përdorur deri më sot, që është një provë më shumë për prejardhjen e saj hyjnore. Ndoshta është kjo natyrë biblike e gjuhës shqipe që e ka shpëtuar atë në shekujt e errët të historisë dhe e mbron atë nga rrebeshet dhe traummat shkatërruese të kohëve modern.

PËR POLICINË GJUHËSORE, GJUHËN DHE STILIN

Për të kuptuar rëndësinë dhe shtjellat e gjuhës, s'ka nevojë për spekulime të zjarra teorike; mjafton ca kërshtëri dhe një vullnet i mbarë.

Ledi Shamku SHKRELI

Nëse shtyni derën e ndërtesës së gjuhës së folur e të shkruar, keni hyrë në Mbretërinë e Lirisë. S'ka pse tremberni, pra, nga ata që prej së jashtmi kërkojnë t'i vënë zgjedhë mënyrës sonë të të shprehurit, nga ata që zhvoshkin nga milli e shpalosin lista e lista me fjalë e shprehë, të akuzuara sipas tyre për aksh faj e gabim: kjo ka prejardhje të huaj, kjo tjetra është ca si tepër popullore, bie erë dialektore apo stil bisedimor dhe më pas krasitja... Të vetmit që mund t'i diktojnë rregulla sërënditjes sonë të fjalëve janë ata me të cilët ne komunikojmë. Po ashtu, e vetmja rregull e vërtetë është ajo që mbikqyr nëse një tekst, periudhë a fjali ia del mbanë të përçojë mirë e saktë mesazhin që rrekemi t'i japim tjetrit. Shtigjet nga kalon përdorimi i fjalëve nuk janë thjesht dilemat nëse janë fjalë të përdorura apo të rralla, a nëse janë fjalë të çlira apo të stilit formal. Si do ta gatujmë ne fjalën varet po aq edhe nga dëgjuesit (lexuesit) që përfytyrojnë apo keni përballë.

Sikurse pohon Vygotsky, gati gjithmonë ne fjalët i shtiem në punë në mungesë të dëgjuesve. Kjo s'do të thotë se nuk jemi fort në rregull; shumicën e herëve të folurit na shërben për të shoshitur e ripërthypur ndonjë gjasë a mbresë, ndaj dhe fjalët nevojiten enkas për të kujtuar e nxjerrë në pah veçantitë e asaj që po shqyrtojmë. Dihet, pra, se njerëzve u takon shpesh të flasin me veten, thënë ndryshe të flasin së brendmi.

Sidomos në gjuhën e folur (por edhe në kode të tjera semiologjike) ushtrohet më së miri ky përdorim "i brendshëm" apo, me një term disi më teknik, përdorimi "endofazik" (ëndon "brenda" dhe phásis "shprehje" greq.). Është fjala për një përvojë që gjithkush e fiton përtej një farë moshe. Të vegjlit, pra, se të mbërrijnë te ligjërimi endofazik, njohin fillimisht atë ekzofazik (éxo "jashtë" greq.) dhe më pas e përdorin

këtë të fundit për të folur me vetveten: ligjërimi egocentrik. Keni vënë re ndonjë fëmijë kur luan? Ai shpesh i flet apo i tregon vetes për atë çka po bën. Kësisoj, ligjërimi endofazik është një përsosje dhe vazhdimësi e kësaj praktike fëmijore.

Në ligjërimin tonë të brendshëm nuk kemi kurrfarë kufijsh. Askush s'mund të na thotë "gabon", "duhet të shprehesh ndryshe" apo "kujdes, po flet në dialekt!". Jemi krejt të lirë në vetvete.

Kur përdorim fjalët, thamë se mund t'i përdorim edhe në mënyrë ekzofazike, për së jashtmi, e atëhere gjendemi përballë një labirinti zgjedhjesh e mundësish. Le të marrim njërën syresh, fjala vjen gjuhën e folur; me anë të saj kumtimi ynë mund t'i drejtohet një apo disa dëgjuesve. Madje ka mëse një shekull që gjuha e folur ka hyrë në erën e saj të re. Shpikja e telefonit, radios, televizionit, shpërndarja e disqeve të regjistruara, i kanë çelur mori mundësisë komunikimit zanor në largësi sikurse shpikja e shkrimit u kishte bërë të mundur njerëzve të komunikonin me anë fjalësh si në hapësirë ashtu edhe në kohë.

Të flasësh me dikë që e ke aty pranë apo me një që ndodhet larg, t'i flasësh një rrethi të ngushtë miqsh apo një turme njerëzish, të flasësh para mikrofonit të radios apo para kamerave të televizionit, që, veç zërit, paraqesin edhe shembëlltyrën tënde gjatë kohës që flet, të flasësh apo të shkruash e, më tej akoma, t'u shkruash miqve apo të panjohurve: ja një labirint zgjedhjesh që ia beh para nesh sapo lemmë pas ligjërimin e brendshëm e materni të kuturisirim në ligjërimin ekzofazik.

Një fjali krejt e qartë dhe e natyrshme për një situatë mund të shndërrohet në një thënie të vagullt e pa kuptim nëse ndërton mjedis. Ta zëmë, librave të mij në bibliotekë u vërshon uji e dëmtohen. Kur dua t'i qahem një të njohuri që e kam aty pranë, mjafton t'i them p.sh. "Uuu, shih ç'u bë!" dhe ai ka marrë vesh gjithçka. Kur ky person i njohur gjendet tjetërkund, po t'i

them a t'i shkruaj vetëm "shih ç'u bë", ai s'do të kuptojë kurrëgjë; sidoqoftë mund të mjaftohesha p.sh. duke i thënë "Me librat e mij u bë nami". Krejt ndryshe paraqitet gjendja semasiologjike nëse për dëmin që pësova duhet të njoftoj zyrtarisht dikë. Atëherë më duhet t'i them në ç'ditë ngjau, shkaku e dëmtimit, numrin e përgjithshëm të librave në bibliotekën time, cilët janë dëmtuar e cilët më shumë etj.

Ja, pra, sa shumë liri kemi të zgjedhim kur vendosim të përdorim fjalët. Madje detyrohem me qenë të lirë! Ky është stili: është mënyra si organizojmë fjalët në fjali e fjalitë në përmbajtje, me qëllim që të shprehim një mendim a domethënie. Kur themi zgjedhje kemi thënë stil e anasjelltas. Porse zgjedhje nuk do të thotë tekë apo rrëmuje; përkundrazi me të nënkuptohet një përdorim bashkërendues i mjeteve fjalore në përputhje me situatën në të cilën ndodhemi.

Llojet e zgjedhjeve që përmendëm janë të pavarura nga njëra-tjetra, së paku në parim, por s'do mohuar se herë-herë ato priren edhe drejt shkrirjes në një të vetme. Në përgjithësi, ai që i drejtohet një publiku të gjerë e të panjohur, përpigjet të qëmtojë fjalë që atij i duken të mirënjohura, duke iu shmangur lokucioneve tipike krahinore apo dialektore. Po për të njëjtën arësye do të përdorë edhe ca regjistra gjuhe më formalë se po t'i drejtohej lirshëm një të njohuri. Edhe shkrimi do parë si shtysë për formalizëm, ndërsa dialekti na grish të jemi sa më pak formalë.

Si përfundim, ndonëse është e pacënueshme pavarësia e këtyre tri mundësive zgjedhjesh, gjithsecila do të kërkojë doemos ta ndihmojnë dy të tjerat. Lindin kështu "stile kolektive".

"Stili i folur" është tërësia e zgjedhjeve që mpleksen më shpejt e më kollaj, ndërkohë që ne flasin. Të folurit, pos tjerash, është edhe një proces improvizues, ndaj s'kemi fort kohë të pikasim fjalë e shprehje të rralla. Kështu priremi të rrëm-

bejmë me ngut fjalë nga fjalori ynë i zakonit, nga fjalori i habitatit tonë, pikërisht ato fjalë që dëgjojmë, mendojmë e themi më shpesh, që i kemi "gjysmë të gatshme". Këtu ndizet llamba e alarmit: sa më të gjerë e të larmishme ta kemi gamën e fjalëve dhe shprehjeve që presin ashtu gati të rroken e përdoren vetiu në bisedë, aq më lirshëm, shkoqur, saktë e këndshëm do të flasin. T'i lemmë, pra teorizimet shterpë e bokërrimat e ashtuquajtura "gramatikore" - emancipimi dhe hijeshimi i gjuhës kombëtare e ka zanafillën te gjuha e folur. Ai është një proces që te gjithkush nis me belbëzimet e para e mbaron me mbarimin e jetës së tij mbi tokë. Ndaj hartuesit e teksteve shkollore, shkrimtarët e poetët për fëmijë, edukatorët e mësuesit, përkthyesit e visareve botërore, redaktorët e botuesit, kallauzët e kësaj Anijeje Shqipfolëse nuk munden me qenë të pakujdesshëm e sidomos..., ca më tepër dashuri! Po le të mos shmangemi më tej nga tema jonë. Thamë, pra, që stili i folur është një stil aspak formal, i pasur me fjalë të sojit të përditshëm e që hasen shpesh. Këtë stil ka të ngjarë ta imitojmë edhe në të shkruar, po qe se përfshijmë ato elemente joformale që sapo cituam.

Ndryshe nga ai "i folur", "stili i shkruar" cilësohet nga fjalë e struktura më të rralla e më specifike, gjithë në përputhje me temën që trajtohet. Fjalitë janë ca më formale e më të ftohta ndaj gjendjes që përshkruajnë. S'është çudi që edhe në të folur të na duhet kur e kur të përdorim regjistrat e gjuhës së shkruar; veç nëse kjo ndodh gjatë bisedave me shokë a të afërm, rrezikojmë të bëhemi qesharakë e, si thuhet këso rastesh, mund të na shpotitin "Mos ke ngrënë gjë gazetë?".

Të njohësh mirë një gjuhë do të thotë të lundrosh lehtë e paq mes stileve kolektive që ajo ofron. Jo ta gjeshe veten të zaptuar nga to, por të jesh i qetë se mund t'i përdorësh kurdo që ta lypë shtysa për t'u shprehur.

PARASHKRIMI I LETËRSISË

Një pjesë të letërsisë së realizmit socialist andej dhe këndej kufirit i ka humbur shpirti dhe ka mbetur vetëm si “dosje” letrare. Cili lexues sot i bie në fund romanit “Këneta” të Fatmir Gjatës, apo “Rrushi ka nisë me u pjekë” të Sinan Hasanit

Afrim DEMIRI

Parashkrimi i lëndëve juridike, për një arsye apo tjetër, vazhdimisht më ka ngjallë një ndjenjë pakënaqësie mos të them mos besimi. E shtrirë deri te publiku i gjerë, kjo shmangie e dhënies së një verdikti një vepre të caktuar të kryer penale, e cila ka shkelur më shumë se një të drejtë, nëpërmjet një afati kohor, më ka ngjallur një tërmet moral duke mos pasur mundësi të krijoj një drejtpeshim në mes të asaj që është e drejtë juridike dhe asaj që është e drejtë morale! Kjo gjë më ka ndodhur jo njëherë gjatë punës si gazetar, kur edhe më është dashur ta mësoj fjalën p a r a s h k r i m.

Këto ditë kur kam nëpër duar një përmbledhje me tregime, që mëton t'i përfshijë brenda kopertinave 40 tregime të krijuara përgjatë një periudhe prej para lufte e deri më tash, po më ngjallen pothuaj të njëjtat ndjenja sikur kur isha gazetar për lëndët juridike, sikur tash që jam autor, krijues i këtyre tregimeve. Madje për herë të parë po më imponohet sintagma parashkrimi i letërsisë, si homologe me sintagmën parashkrimi i lëndës juridike. Ku qëndron ajo ngjashmëri që po më dërgon në të njëjtën spirale enigmatike?!

Po ia filloj nga xixat e para të dyshimit për mundësinë e parashkrimit të letërsisë. Siç e dimë, një pjesë e letërsisë sonë, për brezin tonë që jetuam pothuaj gjysmën e jetës nën socializëm kurrë nuk na erdhi e plotë as si letërsi e pastër, as mësim mbi të as kritikë për të. Me një fjalë, ishim të privuar nga qasje për të, si psh., vepra e plotë e Fishtës, e Koliqit apo shumë studime shkencore të françeskanëve etj. Në kohën kur ato erdhën në mesin tonë, mbase asnjëherë nuk arrita në mënyrë

shkollore, zbërthyes analizuese t'i shijoj në palcë dhe t'i përvetësoj, sikur bie fjala autorët që sado pak i kishim punuar në mënyrë më sistematike në sistemin tonë shkolror, disa prej të cilëve i kisha mësuar edhe përmendësh, si p.sh. Frashërin, Nolin, Migjenin etj. Ku qëndron këtu problemi, ku mbështillet paqartësia apo ku shképutet komunikimi në mes veprës dhe lexuesit? Mbase një pjesë e përgjegjës qëndron tek njësia e kohës, e moshës, tek aftësia e përvetësimit e cila si duket e ka moshën e vet. Mos ishte parashkruar aftësia ime reflektuese?! Psh. pse tregimet e Koliqit nuk i përvetësova kurrë si skicat e Migjenit? Kjo më ka çuar deri te konstatimet se nuk jemi të vetëdijshëm çfarë prerje kulturore ka shkaktuar censura dhe ndalimi i kësaj pjese të letërsisë.

Kjo gjë na përballë me shumë pyetje, në rend të parë me vazhdimësinë kulturore e cila fatkeqësisht tek ne nuk ka ndodhë që nga krijuesit filo-biblik e deri vonë në mes të raporteve të letërsisë që krijohej në Shqipërinë administrative si dhe në Kosovën e okupuar. Shképutjet kanë sjellë shképutje! Andaj, a parashkruhet një tekst letrar apo me kohë shndërrohet në dokument kohe. Psh., me çfarë qasje të lexohet sot Bogdani, Fishta e Koliqi, a është duke e kultivuar lexuesin shkolla e jonë për vlerat tona klasike! Apo aq më paradoksale tingëllon një pjesë e letërsisë së realizmit socialist andej dhe këndej kufirit, të cilës i ka humbur shpirti dhe ka mbetur vetëm si “dosje” letrare. Cili lexues sot i bie në fund romanit “Këneta” të Gjatës, apo “Rrushi ka nisë me u pjekë”, të Sinanit.

Sikurse te parashkrimi juridik, edhe te një parashkrim i mundshëm letrar koha dhe rrethanat kohore po janë ato, që po e mbizotërojnë një gjykim të tillë. Parash-

krimi i letërsisë sikur po e shndërron atë në një lëndë vetëm për kritikët, studiuesit e letërsisë kurse lexuesin po e dëbon nga kënaqësia artistike apo shpesh nga mos mundësia e shijimit të vlerave të njëmendta letrare. Pothuaj njëlloj si tek parashkrimi juridik i cili e privon realizimin e një të drejte vetëm pse i ka ikur koha e saj e paracaktuar nga disa rregulla në fuqi.

Dikush mund të thotë a vlen kjo gjë edhe për letërsinë e huaj?! Të përpiqem të jem i sinqertë dhe në fillim të mendoj sa e sa autorë të shkëlqyeshëm as që i njoh unë e as që janë të njohur ne letrat tona. Sqarimi më sfidues po është Çmimi Nobël, cili po na befason me emra të panjohur për realitetin tone letrar. Ku është letërsia e tyre në raport me lexuesin tonë? Mos është e parashkruar?! Veprën “Plaku e deti” të Heminguejit e kam lexuar kaherë, madje e kam përjetuar si libër himn, mirëpo “Lamtumirë armë” e kam lexuar gjatë pandemisë dhe disi mezi i rashë në fund dhe nuk e gjeta dot Heminguejin tim. Pata bindjen se ai libër ishte parashkruar për mua, nuk ishte ajo që e prisja. Dikush nga miqtë më pat thënë, ndoshta ke hasur një përkthim jo të mirë. Ta marrim një rast tjetër, më ranë në dorë tregimet e De Mopasanit, thash do t'i lexoj me një frymë, por mezi që u rashë tejprertej!

Shembuj të tillë mund të kemi të gjithë ne që si lexues pasionant notojmë në detin e letërsisë, ndoshta deti është i njëjtë po ka ndërruar sasia e kripës në të. A duhet të jetë letërsia në marrëdhënie me kohën si një vazo që nuk është shitur gjatë në dyqan, por me heqjen e pluhurit ajo sërish shkëlqen, apo letërsisë i ikën koha e vet, parashkruhet, nuk ka kuish t'ia hjekë pluhurin!

Këto dilema më vritnin derisa i shtrija tregimet nëpër kapitujt e librit, derisa doja që ta ruaja porosinë e tyre nga koha kur i kam shkruar, kur kërkoja një vazhdimësi kohore, por kisha frikën se po i botoja me vonesë, kisha frikën mos janë parashkruar! Kritikët shpesh kanë pasur dëshirë të japin vlerësimet se kjo apo ajo vepër i qëndron kohërave, nuk dyshoj në shumë prej tyre që përbëjnë thesarin tonë letrar apo edhe atë botëror, por problem është tek ndryshimi dinamik i lexuesit, i cili ose po zhbëhet ose po shndërrohet në një marrës të informatës së koduar. Kodet letrare dita ditës po ngjallin neveri që të zbërthehen.

Pa dashur që parashkrimin e letërsisë ta shoh si fundin e saj edhe një segment tjetër i shfaqur në atë të quajtur “vërshimë letrare” më detyron të jem skeptik për fatin e letërsisë, së paku në hapësirën tonë letrare. Ka shumë informacione për shkrime të librave me porosi, sikur ajo shpallja e marketingut” shkruajmë diploma, disertacione”, “lexojeni shkruajmë libra me poezi, tregime apo romane”. Kjo është formë më e vrazhdë e parashkrimit sepse kjo prodhon para-autorin.

Edhe në botë po hasën shumë libra në të cilat sqarohet se në këtë apo në atë libër kanë punuar shkrimtarë apo studiues të ndryshëm. Atëherë shtrohet edhe një pyetje më fundamentale, a po krijohet libri integruar, i përbashkët me shumë autorë dhe lexuesi nuk ka nevojë të krijoj mitin e autorit ai në të vërtetë duhet ta lexoj vetëm librin. Të shprehem kushtimisht vdekja e autorit sikur e merr me vete autenticitetin e librit posaçërisht kur është fjala për librin letrar, ndoshta ndryshe është tek librat shkencorë, teknik apo enciklopedik.

PA ARTIN E LEXIMIT S'BËHET ARTI I SHKRIMIT

Letërsia s'na edukon. Për këtë punë janë çerdhet, kopshtet dhe shkollat. Brodski nuk kërkon që poeti të jetë misionar dhe as të krijojë letërsi me ndikim shoqëror. Poeti, sipas tij, ka vetëm një detyrim: të shkruajë bukur, ta krijojë poezinë – “formën më të lartë të ekzistimit të gjuhës”.

Avni HALIMI

Salajdin Salihu, i lindur në Tetovë, aktualisht profesor në Universitetin e Tetovës, që me librin e parë, “Vdes pas gjërave të imëta”, pati paralajmëruar se bëhet fjalë për një krijues të veçantë. Këtë e dëshmoi edhe me botimet tjera, të cilat botime, nga ana e kritikës do të marrin vlerësime të larta. Poezitë e Salihut janë përkthyer në disa gjuhë dhe janë përfshirë në shumë antologji.

HEJZA: A mjafton fakti se sot, meqë kemi shumë shkrimtarë që “po shkruajnë”, mund të konstatojmë se po bëjmë letërsi?

S. SALIHU: Letërsia nuk ka raporte të mira me sasinë. “Letërsia e njeh vetëm një gradë, gradën e parë”, tha Lasgush Poradeci. Sipas Ali Podrimjes, kur një letërsie kombëtare i mungojnë poezitë për një antologji, atëherë mjaftojnë lehtë. Fatmirësisht, letërsia shqipe ka poezi për antologji që do na nderonte kudo që të botohej. Sot botohen libra shumë të mirë, për të cilat flitet pak. Në sistemin tonë kulturor, në shoqërinë shqiptare, kemi gjendje anomie. Është përzier ari dhe rëra... Shkrimtari s'duhet të shpejtojë. Horaci tha se poeti duhej t'i botonte poezitë pas disa vitesh. Poeti duhet “të ngutet ngadalë”. Shkrimtari më shumë gris se boton.

Shkrimtarit i duhet kultura e madhe. Nuk mund ta përvetësosh artin e shkrimit pa e mësuar artin e leximit. Shkrimtari mund të jetë skandaloz në përditshmëri, por ai s'mund të jetë shkrimtar nëse i mungon kultura e madhe. Sigurisht, krijimi kërkon edhe dhunti krijuese. Pa

këtë dhunti, një lexues i pasionuar mund të bëhet, të shumtën, një studiues.

HEJZA: Pse sot nuk kemi gjenerata krijuesish si dikur, që në viset etnike jashtë atdheut, po shënonin “epoka letrare”: gjenerata e Pasluftës së Dytë Botërore, gjenerata e viteve 70-80-90! Ku qëndron problemi: te shkëputja e kontaktit krijues – lexues, te “heshtja krijuese” si pasojë e shkëputjes kohore, e cila kërkon një hedhje të hapit gjigant në krijimtarinë letrare, apo si pasojë e “vdekjes” së kritikës letrare?

S. SALIHU: Është e bukur për një letërsi dhe për një kulturë kur asaj i shfaqet një gjeneratë shkrimtarësh dhe mendimtarësh. Kjo ndodhi disa herë në historinë tonë kulturore. Mund ta përmendim “letërsinë e vjetër”. Librat e autorëve të kësaj periudhe u përkthyen në shumë gjuhë europiane. Mund ta përmendim edhe Rilindjen Kombëtare, elitën e viteve '30 dhe periudhat që i përmendni ju. Ka edhe periudha kur një letërsie jo vetëm nuk i shfaqet ndonjë brez i fuqishëm, por i mungon edhe një emër i shquar. Kjo ka ndodhur edhe me letërsitë tjera evropiane...

Për sa i përket kritikës letrare, t'i referohemi Fan Nolit. Ai tha se për zhvillimin e letërsisë dhe të artit duhet ambient kulturor dhe vlerësues. Sot s'kemi as ambient kulturor dhe as ambient vlerësues. Sfera kulturore është në gjendje anomie. Dominon “filozofia e pallangës”, siç e quan një filozof. Kemi gjendje kaotike. Branko Merxhani, duke iu referuar Niçes, kërkon te që shoqëria shqiptare të krijonte prioritet dhe ta organizonte kaosin. Në kaos ka humbje energjie. Nuk dihet kush se çfarë është...

Sot jetojmë në kohën e simulakrave dhe simulimeve, në epokën e hiperrealitetit, kur banalja është bërë kategori estetike, siç tha Jean Baudrillard. Letërsia nuk është në vëmendjen e këtij qytetërimi. Vendi në saj e ka zënë spektakli. Kësaj gjendjeje i shkon edhe alegoria e shpellës nga Platoni. Në shpellë njerëzit nuk e shohim realitetin, por reflektimin e tij...

Kur jemi te kritika, duhet thënë se krijuesin e mirë s'e bën kritika letrare. S'ka ndonjë shkollë për t'u bërë shkrimtar. Shumë shkrimtarë gjenialë s'janë çmuar fare nga kritika. Edhe më keq: janë përçmuar dhe akuzuar rëndë. Kësi shembujsh kemi nga antikiteti e deri në ditët e sotme.

Edhe kritika letrare shqiptare shpesh veproji si polici shpirtërore. Ajo foli me një diskurs që s'i shkon letërsisë. Disa shkrimtarë u quajtën “dekadentë”, “reaksionarë”, “tradhtarë”. Kjo kritikë, madje, u bëri lexim të keq edhe veprave të mira. Kritika dogmatike, e ngulfatur nga rregullat, kufizimet apo dogmat ideologjike është e dëmshme për një kulturë. Është si Prokrusti. Ia pret flatrat pasionit krijues.

Kundër kësaj kritike u rebelua edhe Danilo Kishi. Në sprovën “Për pluralizmin”, të botuar më 1974, e kritikoi kritikën tradicionale, pozitiviste, sociologjike. I kritikoi kritikët letrarë që dëshironin të dominonin me idetë dhe shijet e tyre në mënyrë tiranike, totalitare. E kritikoi kritikën letrare “realiste” që tentonte letërsia të ishte “imazh i jetës popullore”, “literaturë e kritikës shoqërore” dhe e “angazhuar në dobi të popullit”. Ai kërkoj pluralizëm idesh. Pa këtë pluralizëm një kulturë s'e arrin lirinë elementare.

Kundër këtyre kufizimeve ishin shumë kritikë dhe shkrimtarë shqiptarë. Mjafton

ta përmendim manifestin “Vox clamantis in deserto”, të qarkut të Prishtinës, që i kundërvihet realizmit socialist.

Kritikët mendjehapur japin ndihmesë të madhe. Në vitet 80-të, në Prishtinë, kishte mendim të avancuar kritik, që ishte në të mirë të vlerës letrare.

HEJZA: A mund të ketë kritikë bashkëkohore letrare në kohën kur na ngulfat amatorizmi dhe diletantizmi në bërjen e “letërsisë”?

S. SALIHU: Mund të ketë nëse do të dëshironim. Ose: duhet të ketë. Po cili i është përkushtuar sot kritikës letrare? Cili paguhet për këtë punë? Cili e ka profesion?

Në vendet me industri libri ka edhe kritikë letrare. Mendimi i tyre ndikon që një libër të bëhet edhe bestseller. Shtëpitë botuese e reklamojnë një libër të mirë, sepse kanë edhe përfitime materiale. Te ne mungojnë edhe recensionet në media. Në skenën e kulturës janë ngjitur ata që s'e dinë as domethënien e kësaj fjale. Ata që kulturën e kuptojnë si garë, si spektakël. Në kësi rastesh një kritik duhet të ketë nerva të forta. Ai do të sulmohet nga lukunia e mediokritetit, që kudo e valëvit flamurin e patriotizmit dhe artit e letërsisë i jep “misionin”. E ngatërrojnë letërsinë me atdashedashurinë. Sipas Konicës, letërsia dhe atdashedashuria janë dy gjëra të ndryshme. Mund të jesh atdhetar i madh, por jo edhe shkrimtar i madh. Dhe e kundërta: mund të jesh shkrimtar i madh, por jo ndonjë atdhetar i dëshmuar. I japin letërsisë edhe misione shoqërore dhe edukative. Letërsia s'na edukon. Për këtë punë janë çerdhet, kopshtet dhe shkollat. Brodski nuk kërkon që poeti të jetë misionar dhe as të krijojë letërsi me ndikim shoqëror. Poeti, sipas tij,

ka vetëm një detyrim: të shkruajë bukur, ta krijojë poezinë – “formën më të lartë të ekzistimit të gjuhës”.

Ka që e ngatërrojnë ende letërsinë me ideologjinë. Letërsia s'njeh ideologji. Ajo qëndron përmbi ideologjitë. Letërsia nuk e ndryshon aktualitetin. Letërsia e mirë mund ta ketë shtresën aktuale, por ajo s'mjafton kur veprës letrare i mungon shtresa universale. Letërsia nuk është gazetari. Letërsia e mirë u flet të gjithë kohërave. Ajo u flet edhe lexuesve që ende s'kanë lindur.

HEJZA: A shihni ndonjë rol në profilizimin e krijuesve të mirëfilltë nëpër portale apo redaksi elektronike gjithë-kombëtare që do të ishin nën përkujdesin institucional të shteteve tona shqiptare?

S. SALIHU: Është e domosdoshme të ketë portale për kulturë. Portalet janë si gjithë mediat tjera dhe duhet të përfitojnë nga fondet publike, por nëse udhëhiqen nga profesionistë. Mediat e reja duhet të ofrojnë të dhëna për krijimtarinë e shkrimtarëve. Pa e përjashtuar traditën. Mjerisht, shteteve tona s'u intereson kultura. Ministrinë e kulturës janë për këtë punë. Sot ende shërbehemi me histori letërsie ku flitet për shkrimtarë “dekadentë” dhe “reaksionarë”. Librat e domosdoshëm për një kulturë duhet të digjitalizohen. Të prezantohen edhe në gjuhë të tjera...

HEJZA: Librin elektronik, bibliotekën elektronike, digjitalizimin e botimeve, e shihni si “vdekje të librit” apo si një proces të cilin, detyrimisht duhet ta pranojmë dhe të jemi në hap me kohën! A mund ta konceptojmë këtë proces të librit si fat i shkrimit të pergamenave, të shkrimit nëpër lëvore drush, në rrasa guri, në lëkurë kafshës, në shpat mali, në shpella!

S. SALIHU: Unë e pëlqej librin e shtypur. Besoj se lexuesit e letërsisë janë më konservatorë. Ata s'do ta lejojnë vdekjen e librit të shtypur. Leximi vertikal, pra leximi i librave, siç thuhet, i bën dijet e qëndrueshme, për dallim nga leximi horizontal. Besoj se zhvillimet teknologjike s'ndikojnë fare në cilësinë artistike të një libri. Veprat më të mira letrare u krijuan kur s'kishte rrymë elektrike. Epi i Gilgameshit, një vepër e krijuar në kohën fëmijërore të njerëzimit, është kryevepër e letërsisë botërore. Ose veprat e Homerit, Hesiodit, Eskilit, Sofokliut, Euripidit, Aristotelit, Platonit, Virgjilit, Servantesit, Shekspir, Dantes, Gëtes etj.

Nuk e paragjykoj librin elektronik. Sot mundesh shumë lehtë ta gesh një libër që të intereson. Nëpër arkiva e biblioteka digjitale ka shumë libra të çmuar dhe të panjohur për shqiptarët dhe për kulturën e tyre.

HEJZA: A po e vuan kritika jonë letrare mungesën e gazetave dhe revistave kulturo-letrare! Nga ana tjetër, janë të pakta edhe përpjekjet e kritikës sonë që të gjejë vend e strehë nëpër faqe profesionale, nëpër rrjete sociale të profilizuar ku mund të japin kontribut të pamohueshëm.

S. SALIHU: Në hapësirën shqiptare botohen disa revista letrare cilësore. Në Maqedoninë e Veriut, fatkeqësisht, janë shuar shumë revista letrare për mungesë mjetesh financiare. Revistat letrare janë të domosdoshme. Uroj që një ditë edhe “Hejza” të botohet në versionin e shtypur. E vlerësoj këtë revistë shumë, veçanërisht sepse boton krijime të autorëve që “u harruan” prej se nuk janë në mesin e të gjallëve. Ata janë emra që do të mbeten përgjithmonë në historinë e letërsisë sonë, si: Azem Shkreli, Anton Pashku, Ali Podrimja, Rrahman Dedaj, Din Mehmeti, Teki Dervishi, Mirko Gashi e shumë të tjerë. Hejza më pëlqen sepse trajton edhe probleme të ndryshme socio – kulturore... Uroj të keni revista e portale me këtë cilësi edhe për artet pamore, artet skenike, veçanërisht për muzikën.

E VËRTETA DHE E SHËMTUARA

Vetëm injorantët dhe të pamoralshmit mund të tallen me vlerat universale (të sanksionuara madje, qysh në librat e shenjtë) morale të mos zhgënjimit, mos mashtrimit, mungesë së solidaritetit etj.

Bejtush ISUFI

Dogma në vetën e parë

Vendet dhe popujt që jetuan në komunizëm e besonin dogmën apo gjykimin se individi, duhej që t’i nënshtrohej shoqërisë. Ndërsa, pas rënies së komunizmit kjo dogmë u kthye në të kundërtën e saj! Tani, sot, besohet në dogmën tjetër, se: shoqëria duhet t’i nënshtrohet individit, interesit të tij...! Duket goxha mirë se, në ditët e sotme për shkak të arsyeve të shumta (varfëria, papunësia, padrejtësia, korrupsioni, krimi i organizuar etj.), jeta është kthyer në një luftë për ekzistencë. Epo, nga dogma e thjeshtë e deri te marrëdhënia e ndërlikuar, e ndërvarur në mes të individit dhe shoqërisë, është një rrugë e gjatë e cila, duhet të ndërtohet me shumë durim dhe përkushtim. Deri atëherë, deri te ndërtimi i “rrugës”, do të vazhdojmë të besojmë se qenia jonë shoqërore mund të kufizohet në cilësinë tonë themelore: si shtetas në regjistrat e gjendjes civile dhe në prezencën tonë gjithnjë e më të madhe në rrjetet sociale. Pra, “e vërteta” nuk është edhe aq e sofistikuar! Dogma, po.

Megjithatë, individi nuk mund ta zëvendësoj nevojën për tjetrin vetëm nga fotografitë dhe porosinë nga interneti. Kjo sepse, nëse e gjithë qenia jonë shoqërore t’kurret në informatë, në letër apo imazh apo mesazh elektronik, kjo në masë të madhe do ta zhdukte përmbajtjen tonë të tanishme - njerëzore. Prandaj, pavarësisht nga zhvillimi i sotshëm teknologjik, njeriu nuk mund të mohojë domosdoshmërinë e tij që ta njohë vetveten si pjesë e integruar e shoqërisë. Individi, edhe mund të provoj të ikë nga shoqëria, ose edhe nga liria, mirëpo kjo ikje e tij nuk do ta shpie atë te shpëtimi, përkundrazi, do ta shpie te vetëmohimi!

P.s. Ende është e largët koha kur nga fotografia mund të ngjallet njeriu (siç, kjo krijohet në fiksionet elektronike), përderisa

shumë më afër e kemi të kundërtën e kësaj, pra, që njeriun e gjallë ta transformojmë në një fotografi (letër apo imazh elektronik).

E vërteta dhe gënjeshtra

Sipas të gjitha rregullave morale, religjioze dhe juridike, e kemi të ndaluar ta themi të pavërtetën (gënjeshtër, mashtrimin), me ndonjë përjashtim të rrallë, si për shembull, kur e gënjejmë armikun, dhe vetveten! Pra, duhet ta themi vetëm të vërtetën...! Pse? E vërteta, është tepër e vlefshme për njeriun, shoqërinë dhe shtetin, prandaj ka aq shumë shkenca që e studiojnë të vërtetën, të vërtetën objektive (të jashtme). Të vërtetën subjektive, ligji na

e obligon që ta themi kur ftohemi si dëshmitar, por atë nuk jemi të obliguar t’ia themi secilit, përpos atyre që e meritojnë...

E vërteta, shpesh mund të jetë e hidhur (fillimisht) por, ajo del në dritë, ndërsa gënjeshtra në fillim duket e bukur (e hijshme) por, gjithmonë përfundon te e shëmtuara. Prandaj, se sa e shëndoshë dhe e lurtur është një shoqëri, besoj shumë që kjo varet edhe prej asaj se, sa një shoqëri është e vërtetë! Për këtë arsye, për të vërtetën sakrifikojmë, sakrifikohemi etj. Po ashtu, e himnizojmë atë (në dritë të së vërtetës).

Të pa vërtetën duhet ta shmangim, ta urrejmë në çdo formë të saj: si lajthim, mashtrimin, përçarje, përfitim, denigrim etj. Forma e saj, saj, na intrigon dhe na

shërmtan! Na nxjerrë lakuriq...! Dhe krejt në fund, thelbi i saj na shpie ose, na mbanë gjithnjë në errësirë.

E kundërta: vetëm shoqëria njerëzore jeton në bazë të rregullave morale, etike, ligjore përkatësisht, njeriu nuk mund të jetoj jashtë tyre...

Gënjeshtra si mënyrë jetese

A ka mbetur më diçka e moralshme në këtë vend, apo morali na ka braktisur (e kemi braktisur), dhe tani është fushë e lirë (e shpërlarë), deri atje ku fillon krimi ? Qindra e mijëra ton rrena e mashtrime, veprime nepotiste e korruptive (veprime të ndryshme të pamoralshme) prodhojnë ditë e natë. Pra, si mund të ecet përpara në këtë “fushë” të kontaminuar? Është e çuditshme se si veprimet tona të këtilla, nuk përfundojnë në gjykatë! Në çdo komb/shoqëri të shëndoshë, ka qëndrim të rrept ndaj sjelljeve të pamoralshme, ka sanksione sepse, po t’i lihet që gjykata ta mbroj moralin shoqërorë, herët a vonë gjykata do të bankrotoj!

Ky fenomen i rrenës si mënyrë jetese që na shtynë drejt shthurjes totale, në vende me parametra të një demokracie funksionale, parandalohet e dënohet: fillimisht nga shoqëria civile, e pastaj nga institucionet edukative, fetare, nga familja, mediu-met, gjykatat e nderit etj. Pra, a është e mundur që skuja është zhdukur si “ngjyrë” nga fytyra jonë, dhe njeriu ynë të gënjen pesë herë në ditë ? Dhe sikur të mos mjaftohet, vazhdon me të gjashtë...? Cilën të ardhme e presin gjeneratat që rriten në këtë krizë të rëndë të moralit shoqërorë dhe publik? Kur, do të marrim guximin e të mbrojmë vlerat themelore mbi të cilat bazohet një shoqëri bashkohore?

Vetëm injorantët dhe të pamoralshmit mund të tallen me vlerat universale (të sanksionuara madje, qysh në librat e shenjtë) morale të mos zhgënjimit, mos mashtrimit, mungesë së solidaritetit etj.

Dallime gjuhësore

DY SHQIPTARË DHE NJË FJALI FARE E THJESHTË!

Ilmi REXHEPI

Po marrim një tekst konkret dhe të freskët që ta analizojmë se si dy shqiptarë, njëri i Shqipërisë e tjetri nga Kosova, e kuptojnë krejt ndryshe nga njëri-tjetri:

“U lajmërua urgjenca, por fëmija humbi jetën rrugës” (teksti është marrë nga një portal i Shqipërisë). Shqiptari i Shqipërisë, qoftë toskë e qoftë gegë, kupton se urgjencën dikush e paska lajmëruar për rastin e atij fëmijës. Kurse shqiptari nga Kosova dhe të tjerët që kanë jetuar në ish-Jugosllavi kuptojnë nga po ky tekst se urgjenca qenka paraqitur. (po përjashtoj leximin me vetëdijen për kuptimet e sakta të kësaj foljeje).

Dallimi në të kuptuar nuk është sipas kundërvënies toskë/gegë, por sipas kundërvënies qytetar i Shqipërisë/qytetar i shteteve, banorët e të cilave kanë jetuar në Jugosllavi. Pra, sipas gjeografisë politike dhe jo sipas asaj dialektore.

Gazetari ka për qëllim vetëm kuptimin që urgjencën e kanë lajmëruar. Pse ndodh kuptimi tjetër?

Folja “lajmërohem” në shqipen ka kuptimin “më jep lajm dikush”. Janë joshqipe për kuptimet për të cilat përdoren fjalitë: nuk po më lajmërohet në telefon, lajmërohu te sporte-

li, a po të lajmërohen djemtë, pse nuk m’u lajmërove... Duhet: nuk po më thërret, nuk po më paraqitet, paraqitu... Përdorimi i foljes “lajmëroj” në formën joveprorë “lajmërohem” me kuptimin e foljes “paraqitem”, është nga ndikimi sllav dhe e përdorin vetëm shqiptarët që kanë jetuar në ish-Jugosllavi.

Dikush do të “arsyetonte” kështu se derisa njerëzit e kuptojnë që “u lajmërua Thaçi” i bie “u bë i gjallë, u paraqit, u duk”, pse të mos llogaritet në rregull, a veç pse jena gegë a e duhet me e duru zullumin e toskëve?!

Jo pse jemi gegë, sepse edhe gegët e Shqipërisë e kuptojnë njëjtë si toskët e jo si ne tash! Madje, edhe tanët, para se të na jugosllavizohet nga pak gjuha, do ta kuptorin vetëm si ata, tjetër pse forma joveprorë e foljeve “nuk u ka shkuar për gojë” shqiptarëve të mëhershëm.

Por, sepse këtë ndikim nuk mund ta shtrijmë tek të gjitha viset shqiptare, pra i mungojnë aftësitë që të shtrihet e të bëhet i kuptueshëm nga të gjithë, prish njësinë e menduar të kuptimit shqip, aq më tepër që është ndikim (kalk) sllav siç e shpjegojnë gjuhëtarët.

Passhkrim: Shprehja me pretendim terminologjik “dallime gjuhësore brendashqiptare të përfutuara sipas gjeografisë politike” është nga unë, mendoj që ka arsye të shërbejë si ide drejtimi për studime të reja gjuhësore

FAKTORI X I GJENIVE

Gjenialiteti në art lind, por ai edhe mund të zhvillohet. Ai ka nevojë për disa faktorë ekonomikë, shoqërorë dhe kulturorë. Ai zhvillohet zakonisht aty ku ka një humus pjellor krijues

Artur SPANJOLLI

Shumë herë kam pyetur veten, çfarë ka më tepër një gjeni nga një artist normal, i mirë, i mrekullueshëm apo jashtë normës? Për të mos thënë artist mediokër, me të cilët bota është e mbushur plot e përplot. Çfarë e dallon pra një gjeni nga pjesa tjetër e grupit të cilët kontribuojnë në të njëjtën fushë? Sipas mendimit tim modest, përveç dhuntisë së tyre natyrale dhe predispozitës për të krijuar art, talentit pra për të vizatuar dhe krijuar me baltën, ngjyrën apo gdhendur me daltën, duhet patjetër edhe faktori X. Në radhë të parë duhet që gjeniu të jetë një punëtorë i pandalur. Vetëm në saj të punës sistematike realizohen kryeveprat. Mund të kesh talent sa të duash, por po nuk pate vullnet? Por, nuk mjafton as vullneti. Ka pasur bota talente të mrekullueshme në rini apo shkollë. Talente të habitshëm që profesorët thonin me besimin më të patundur se ai do të bëhet i madh, por me kalimin e viteve, o prej dembelizmit, o prej humbjes se entuziazmit, apo kushteve te reja shoqërore dhe ekonomike, ato janë zbehur si në shpirt ashtu edhe në mendje dhe nuk i kanë dhënë asgjë njerëzimit. Kanë humbur pra çdo interes krijimi dhe kërkesash ndaj vetvetes. Por, ka edhe raste të kundërta. Studentë mediokër, të cilët veç mbasi kanë dalë në jetë, e kanë zhvilluar talentin e tyre, duke dhënë në fushat e artit vlera të padiskutueshme. Një nga veçoritë, kusht themelor pra për formimin e një gjeniu është edhe dalja e tij nga pellgu artistik që e ka lindur. Shumë artistë ndërkombëtarë, veç kur kanë dalë nga pellgu i vogël dhe hermetik që i lindi, duke parë, duke hulumtuar, duke vëzhguar, duke reflektuar, duke punuar dhe kërkuar, kanë arritur të japin gjëra të mrekullueshme në çdo fushë të artit. Vlera të mirëfillta shpirtërore. Mikelanxhelo ishte një shpirt i madh? Ai jetonte një skizofreni të çuditshme. Nga njëra anë ishte artisti -hyjnor i cili në mënyrë të mistershme, të pakuptueshme, të mrekullueshme, bashkë me daltën skaliste tek dora e Davidit gjithë energjinë e 16 vjeçarit, lëvrimin e gjakut ndër deje, forcën madhështore të shpirtit të njeriut, bukurinë ideale të adoleshentit hebre, por nga ana tjetër, ishte i tërhequr si njeri. Fare i pakomunikueshëm, kapriçoz, inatçi, mendjemadh dhe sidomos kurnac. Aq shumë kurnac ishte Mikelanxhelo sa në pleqëri, i fshihte

verdhushkat poshtë dyshekut me një arkë dhe e dënonte veten dhe ndihmësit e tij duke ngrënë bukë të zezë, qepë dhe pak djathë. Kjo skizofreni më ka bërë disa herë të reflektoj mbi shpirtin njerëzor. Është e mundur pra që një shpirt aq i madh artisti i cili kishte mbuluar 5 mijë metra katrorë të Kapelës Sikstine me afreske, që kishte gdhendur me daltë Mojsiun dhe Davidin, të ishte pra në jetën e përditshme kaq meskin, gënjeshtar dhe kapriçoz? Duke i lënë mënjanë këto pyetje themelore, dua të theksoj se askurrë më parë dora e artistit nuk kishte arritur një përsosje kaq të madhe sa ajo e artistit nga Kaprese, të Arezzo-s. Nga vinte energjia e Mikelanxhelo-s? Është veç energjia që çlirohet mbi veprën e artit që e dallon një kryevepër nga të tjerat krijesa artistike? Njerëz me energji të theksuar i kemi parë shpesh në historinë e njerëzimit. Gjithë ata njerëz të ndritur. Filozofë, artistë, mbretër, shkencëtarë, profetë. Duke filluar nga Krishti e Buda, të cilët e kishin Pranën e tyre aq të shndritshme sa i pari bënte mrekulli, spostohej në materie, materializonte sende, shndërrohej në figurë drite, fliste me gjuhën e Kozmosit, që është veç gjuha e dashurisë, ndërsa i dyti arriti dritën e Nirvanës. Pastaj duke kaluar tek Aleksandri i Maqedonisë, hyjnor i Aleksandër, i cili arriti të bënte të pamundurën. Kjo e pamundur që ai e arriti as edhe 33 vjeç nuk mund të arrihet pa mbështetjen e një Hyjnie. Bota ka njohur pra filozofë dhe artistë, udhëheqës karizmatike dhe lider plot shpirt frymëzues, shkencëtarë dhe profetë që falë energjisë së tyre në trup dhe në mendje i kanë falur njerëzimit dritë. Drita që Mikelanxhelo i fali njerëzimit ishte ajo e veprave të tij, ku shprehet një forcë aq madhështore, sa singërisht nuk arrij ta besoj se ajo ka veç origjinë njerëzore. Nëse Dante, pararendësi i tij, për të cilin M. kishte një adhurim total, i fali me Pranën e tij, me energjinë e tij njerëzimit Komedinë Hyjnore. Vepra më e thellë dhe sublime që njerëzimi ka lexuar dhe pasur ndonjëherë ndër duar. Nëse Dante pra, i fali njerëzimit modelin më të lartë të përsosjes morale në optikën, vizionin Kristian; Mikelanxhelo e derdhi tërë energjinë e shpirtit të tij mbi format e skulpturave sublime dhe mbi afresket madhështorë që ai na la. Kemi parë se si energjia e Van Goghut, falë duarve të tij mbruhej, mpleksej me ngjyrat në penel, dhe në mënyrë fare të mistershme, tërë

ajo dashuri e marrë për jetën, për njerëzimin, dramatike dhe sublime, ka mbetur përjetësisht aty, mbi ngjyrat e tij pastoze. Gjithçka nga gjaku dhe shpirti i tij, tani i dhurohet njerëzimit ta kundrojë me çmimin modest të një bilete dhjetë euro. Vepra e tij është tashmë përherë e gatshme të na mrekullojë, lumturojë nga ana estetike. Gjeniu atëherë na qenkerka një sërë komponentësh bashkë. Janë këto shpirta të ekzaltuar, të përzgjedhur, me një Pranë të dendur energjie, nga nuk e di se Kush, që arrijnë t'i japin, t'i falin dritë të re njerëzimit? Po njëllor edhe në mendim, në filozofi, në shkencë. Si në mendim, si në sjellje morale, në art? E njëjta Pranë energjetike e theksuar, e mbulonte, vishte pra, edhe Michael Jackson, i cili me mjete të tjera artistike, më bashkëkohore, si një vullkan energjie, arrinte të transmetonte vitalitetin e tij të mrekullueshëm, duke e transformuar atë në tinguj eksplozivë dhe në një kërcim mahnitës. Po e njëjta gjë i ndodhi edhe Mozartit apo Beethovenit, në epoka të tjera të njerëzimit. Këta artistë të cilët çlironin energji në formë arti nga duart, duke manipuluar formën dhe materien, arritën të farkëtonin vepra të mirëfillta arti, vlera shpirtërore për tërë njerëzimin. Ata pra janë edhe gjenitë më të plotë dhe të paarritshëm në shërbimin tonë. T'i shijojmë atëherë ç'na lanë dhe t'i gëzohemi veprave të tyre të pavdekshme.

Gjenialiteti në art lind, por ai edhe mund të zhvillohet. Ai ka nevojë për disa faktorë ekonomikë, shoqërorë dhe kulturorë. Ai zhvillohet zakonisht aty ku ka një humus pjellor krijues. Në Firenzen e 1400-500 kishte një humus shumë pjellorë. Në Parisin e 1800-1900- tës e kishte një humus pjellor. Dhe kështu me radhë. Në epokën e Mozartit, Beethovenit, Bahut etj. Vetë kryesore e një gjeniu është se ai arrin jo vetëm të absorbojë gjithçka që e shkuara na ka lënë në trashëgim, por ai është i zoti sidomos që të krijojë rrugë të reja. Të gjejë shtigje të reja në art. Pra, risitë që ai sjell në art janë vetia e tij kryesore. Mikelanxhelo, Roden, Manxu, Rrembrand, Pikaso, e tjerë, e tjerë. Lista është e pafund. Po ashtu edhe në letërsi. Homerit, Eskilit, Virgjilit, Dante, Shekspiri, Servanetsi, Gethe, Dostojevski e tjerë, e tjerë. Gjeniu duhet të ketë një intuitë, fantazi, aftësi hulumtimi dhe sintezë në mendim, por sidomos duhet të ketë një stil krejt të fuqishëm në art për të shprehur ndjenjat, mendimet dhe botën e tij të brendshme. Me mjetin e tij zotëruar, si në letërsi, në muzikë, në pikturë apo në skulpturë, arkitekturë etj, ai arrin të materializojë gjithçka që mendja e tij pjellore krijon, realizon.

Gjeniu zakonisht është i vetmuar. Vetmia e numrit një, është një vetmi e cila ka të bëjë me disa arsye. Drita e Pranës së tij, energjia e tij krijuese, në një pjesë artistësh krijon ndarje, distancë. Pra, krijon ftohtësi dhe zili. Por, gjithashtu ai shpesh bëhet disi mospërfillës, sepse mediokriteti i shumë të tjerëve veç e mërzi atë pa fund. Mikelanxhelo thonë se mërzi i deri në neveri. Artistët e tjerë për t'u dukur ndoshta që dinin më shumë se ai, fillonin dhe i llomotisnin pa fund, duke i dhënë mënd mjeshtrit. Gjeniu shpesh,

paraprin epokat e artit, ndaj shpesh ai është gati i pakuptueshëm, i pakapshëm. Ose nuk kuptohet fare. Shumë teori gjeniale si ajo e Ajnshtajnit, si piktura e Van Goghut, si rrymat e reja abstrakte në art, si teoritë e Tesllës, nuk kuptoheshin dhe as nuk pranoheshin.

Faktori X ka të bëjë me aparatat krijues të gjenit. Aftësia e tij themelore është përthithja, absorbimi i gjithçkaje përreth, eksperiencia dhe pjekuria krijuese, mjetei artistik me të cilin do të shprehet: fjala, ngjyra, forma, tingulli. Stili pra i artistit. Dhe sidomos, bing bangu brenda trurit te tij. Shkëndija krijuese që i jep idenë gjeniale, fillestare. Ide të cilën ai pastaj do ta materializojë me artin e tij. Ky Bing bang, zgjat veç disa sekonda dhe është shkëndija më misterioze e trurit të tij pjellor. Tru i cili do të lindë kryeveprën. Thonë se Mikelanxhelo kur shihte gurin që do të gdhendte, ai kishte një imagjinatë aq të zhvilluar, një fantazi aq të ndezur dhe të theksuar, sa ai e shihte formën e figurës, akoma ende pa i hequr copat e gurit me daltë. Shihte figurën e Davidit akoma brenda bllokut të mermertë. "Ndaj unë", pohon ai pak a shumë, "nuk bëj gjë tjetër, veç se çliroj figurën, e cila ishte në robëri brenda mermerit!" Jo vetëm kaq. Por, mjeshtëria e lartë krijuese, energjia që ai çlironte me duart e tij, siç e thashë pak më sipër, bënte që ai të krijonte mrekullinë. Kryeveprën.

Gjeniu, artisti gjeni, ka dy binarë paralelë jete. Njëra është ajo mediokërja, e përditshmja, me ushqimin, veshjet, kontratat, taksat, pagesat, e tjerë, ndërsa tjetra është ajo krijuesja, sublimja. Ajo ia merr shpirtin artistit. Sidomos, gjatë stinëve të ethshme të krijimit, ai është dhe nuk është i pranishëm. Ndoshta flitet për shiun e madh i cila ka përmblytur fushat, për bukën që i është ngritur çmimi, për thashethemet e komshiut. Ndërsa artisti duket sikur thotë: "Mos më çani kokën me këto budallallëqe. Ku e kam mendjen unë. Dhe çfarë përrallësi ju!" Ai e dëgjon veç me veshë faktin. Pohon me kokë, por e tërë qenia e tij, shqisat, përqendrimi, bota e tij është tutje. Larg. Tek një personazh, tek një tonalitete ngjyre, tek një gjendje shpirtërore që nuk din me ç'mjete artistike ta shprehë, tek një melodi të cilën akoma e ka dhe nuk e ka të qartë në mendje se si mund ta shprehë atë me tingujt renditur mbi pentagram. Ndoshta mendja e tij rend në kohëra të largëta ku gjithçka është shkumb e hi, ose ndoshta ai mundohet ta gjejë se si ta vazhdojë një vepër, apo si t' mbyllë atë. Adrenalina krijuese, lëngu që truri prodhon gjatë krijimit të një veprë arti është edhe substanca më ndjellëse, përthithëse dhe joshëse që mund të ekzistojë tek qenia njerëzore. Në sajë të kësaj substance krijuese, njeriu ka krijuar aq shumë objekte dhe vepra arti përreth tij. Artisti pra, në ato çaste ai, është dhe nuk është aty i pranishëm. Kjo bashkekzistencë paralele, e bën atë shpesh të huaj, të largët, të pakapshëm. Të duket snob, mendjemadh, plot mospërfillje. Ky alienim prodhon heshtje, vetmi, çudi dhe moskuptim nga ingranazhet monotone dhe shpesh mediokre të jetës së përditshme e cila është gjithashtu shumë e rëndësishme për të. Gjeniu nuk është "La norma". Ai është "L'eccezione.".....

ASKUSH SI AI

(Njëri nga intelektualët më të famshëm italianë, “qytetar i botës”, që me “punë kalamajsh”, “kur e mori seriozisht”, u bë i përbotshëm)

Grigor JOVANI

U largua nga jeta në moshën 84 vjeçare shkrimtari dhe filozofi italian Umberto Eko. Ngjarja tragjike ndodhi rreth orës 21.30, të së premtes, 19 të shkurtit, në shtëpinë e tij, siç njofton “La Repubblica”, bazuar në të dhënat e familjes. Shkrimtari italian me famë botërore, që rronte në Milano, vuan nga kanceri. Ai e mbaroi.

Lamturnira e fundit njeriut të shquar të letrave dhe mendimit do t'i jepet javës së ardhshme, të martën, tek “Kastello Sforzesko” e Milanos. Zgjodhi vetë për ndarjen një kështjellë monumentale, në vend të kishës, sepse sipas redaktorit të tij të gjithëherëshëm, Mario Andeoze, “ishite thellësisht ateist, gjithë jetës”. Siç duket, ngaqë u ngjiti vetë në qiejt, nuk kishte nevojë për ndihmën e etërve të shenjtë dhe të engjëjve.

Ardhur në jetë në Alesandria, në veri të Italisë, më 5 janar 1932, studioi filozofi në Universitetin e Torinos. Për t'u bërë i përbotshëm në “shkencën e mendimit”. Ndërsa u afroheshe të 50-tave, Eko njohu sukses të papritur me romanin e tij të parë, “Emri i trëndafilut”, që u botua më 1980 dhe shiti miliona kopje, pasi u përkthye në 43 gjuhë të botës. U transferua në ekranin e madh nga regjisori frëng Zhan Zhak Ano, me protagonist Shon Konerin, në rolin e Guljelmit, ish gjykatës i shenjtë, që merr përsipër të hetojë vdekjen e dyshimtë të një murgu, në një manastir të Italisë veriore.

“Umberto Eko, njëri nga intelektualët më të famshëm italianë, është i vdekur”, ky është titulli rreth lajmit i “Corriere della

Sera”. “Umberto Eko ishte një prezencë e rëndësishme e jetës politike italiane të 50 viteve të fundit, por emri i tij mbetet pagjydhshmërisht i lidhur, në shkallë ndërkombëtare, me suksesin e jashtëzakonshëm të romanit të tij “Emri i trëndafilut” - vazhdon “Corriere della Sera”. “Bota humbi njërin nga njerëzit më të rëndësishëm të qytetërimit modern”, rezymon ky organ i rëndësishëm i medias italiane.

Umberto Eko, bashkë me emra të tjerë të njohur të letërsisë italiane kishin vendosur të tërhiqen nga Shtëpia historike botuese “Bompiani”, e blerë nga simotra e saj “Mondadori”, e interesave të familjes Berlusconi, për t'iu akorduar Entit të ri të pavarur botues “La nave di Teseo”. Ngaqë, sipas tyre, mendimi i lirë nuk mund të kushtëzohet prej asgjëje. Elisabeta Sigarbi, titullarja e këtij Enti botues, njëri prej themeluesve të së cilit ishte edhe Eko, tha për ANSA-n, se në majin e ardhshëm do të dalë nga shtypi libri i tij i fundit, shkrime publicistike dhe ese, të periudhës 2000-2015, botuar tek “L'Espresso”, me theks shoqëror.

Poliglot, bashkëshort i një gjermaneje dhe “qytetar i botës”, Eko ligjëroi në shumë universitete, kryesisht në Bolonjë, ku kishte katedrën e vet të semantikës gjer në tetorin e 2007-ës, kur doli në pension.

Është rrëfyer se u mor vonë me letërsinë, ngaqë e quante shkrimin e romaneve një “punë kalamajsh”, ndaj dhe nuk e mernte seriozisht. Pas “Emrit të trëndafilut” botoi ndër të tjera “Ishulli i ditës së kaluar” (1994), “Flaka misterioze e mbretëreshës Loana” (2004) dhe romani i fundmë

“Numri zero” (2014), ku trajton tentakulat e medias së Apenineve, që kishin mbërthyer për fyti shoqërinë italiane të viteve 90-të.

Shkroi ndërkohë me qindra ese, shkrime kritike, sprova filozofike, duke dëshmuar gjithmonë nivel botëror në mendim dhe shprehje. Në “tornon” e tij të fjalës dhe mendimit morën trajtë të përkryer zbulimet dhe komentet mahnitëse për poetikën e Xhojsit, guximin e Xhejms Bondit, estetikën mesjetare, historinë e së bukurës, por dhe të shëmtuarës. Bëri filozofi dhe estetikë të shkallës së lartë me kuptueshmërinë më efikase. Askush si ai.

Eko, që nuk e fshehu kurrë se i takonte të Majtës, nuk u mbyll kurrë në një “kështjellë prej xhami”. Vazhdonte të shkruante vazh-

dimisht në rubrikën e vet tek “L'Espresso”, duke mos iu shmangur kurrë gjykimin të problemeve aktuale shoqërore. Gjithmonë vështronte me një sy kritik shoqërinë moderne, ku edhe vetë bënte pjesë.

“Faqet e rrjeteve sociale u dhanë mundësi shprehjeje legjioneve të idiotëve, që dikur flisnin vetëm kafeneve, pasi kishin zbrazur ndonjë kupë vere, pa dëmtuar shoqërinë. I detyronim menjëherë të pushonin, por sot kanë të njëjtën mundësi shprehjeje me ata që fitojnë Nobelin. Rrojmë ofensivën e idiotëve”, ka thënë Eko, sipas gazetës “Messaggero”.

Kush nuk e kuptoi mendimin e mësipërm? Kush mund ta kundërshtojë? Natyrisht, vetëm idiotët!

Rreth procesit krijues

LETËRSI E SË TASHMES SË INTENSIFIKUAR

Teknika e metarrëfimit është shfaqur që me letërsinë, por vetëdijshëm atë e ka përdorur i pari Borges me veprën Ficciones (Fiksionet)

Durim TAÇI

Qasja ndaj ngjarjes si fakt, nga njëra anë, apo si mundësi fikcioni në ngjizje, nga ana tjetër, është ai bigëzim i parë që na shfaqet sa herë ulemi e shkruajmë letërsi artistike. Dyshimi, se cila rrugë duhet ndjekur, por më shumë hutimi para lëndës së parë me potencial letrar, për mua u shua me romanin Extra Time, vetja jote e dytë/Extra Time, la tua seconda persona (Botimet Fishta 2019 Tiranë/Mimesis Edizioni 2020 Milano), i cili shënon fillimin e një faze të re në procesin tim krijues, periudhë të cilën mund ta cilësoj si ‘letërsi e metarrëfimit’, apo si ‘letërsi e së tashmes së intensifikuar’, duke thënë ndryshe, në terma kohorë, përafërsisht të njëjtën gjë.

Po të përmend terma të tjerë që përdorin studiuesit e letërsisë, do i shkonte për shtat letërsi postmoderne, apo post-postmoderne. Në fakt gjithçka lidhet me vetëdijen e shkrimtarit për ta përdorur rrëfimin artistik si ‘matës’ e prodhues i një kohe tjetër, letrare. Jo më kot ndriçimi më erdhi nga Extra Time, pra nga koha shtesë, koha tjetër.

Në këtë hulli janë formësuar edhe veprat pasuese, “Një prani në ikje/Una presenza che sfugge (Botimet Fishta 2020, Tiranë/Lubrini Editore 2021 Itali), Nga një derë tjetër/Da un'altra porta (Botimet Fishta 2021/Besa Editrice 2023, Itali, si dhe romani më i fundit, Liqeni në mes të detit/Il lago in mezzo al mare (Uet Press 2022, Tiranë/në proces botimi edhe në italisht).

Teknika e metarrëfimit është shfaqur që me letërsinë, por vetëdijshëm atë e ka përdorur i pari Borges me

veprën Ficciones (Fiksionet)1944, ku shkruhet për herë të parë për letërsinë brenda letërsisë, pasi metarrëfimi ka të bëjë me ndërhyrjen e autorit në brendësi të vetë tekstit që po thur, një rrëfim që ka si objekt vetveten, vetë aktin e rrëfimit. Ndodh të zhvillosh një tregim tjetër brenda tregimit, apo një roman tjetër brenda romanit. E gjitha kjo është mënyrë manipulimi me kohën.

Ky proces i marrëdhënies së shkrimtarit me vetë rrëfimin mund të jetë pasojë e përvojës së tij personale në kohë, vepër pas vepre, i cili mund të shfaqet pastaj si zbulim, si në rastin tim, por sidoqoftë mbetet një akt përzgjedhjeje. Jo të gjithë parapëlqejnë të shkruajnë kështu.

Unë e kam një motiv të fortë që më bën të mos ndryshoj rrugë edhe për ca kohë. Përmes kësaj mënyre të shkruari po jetoj iluzionin se kam gjetur mashën e ‘kapjes’ së aktit të shkrimit, ia dal të jetoj me alteregon e autorit që shkruan, por sidomos më krijohet ideja se arrij të projektoj vetë aktin e leximit. Ka qenë rendja ime pas leximit në fakt që më ka sjellë deri këtu.

Edhe teknikat si: thyerja e kronologjisë racionale shkak-pasojë me fragmentarizmin emocional elipsoid, rivlerësimi i vetës së dytë të dobët për të rrëfyer përballë vetës së tretë të gjithëpushtetshme, përdorimi i ironisë dramatike e cila zhvesh personazhin përpara syve të lexuesit, zbehja e dialektikës për pranëvënien, janë të gjitha veprime narrative në shërbim e në harmoni me projektin tim për një letërsi të së tashmes së intensifikuar.

“SHQIPËRIA, SI NJË PËRRALLË DIMRI?”

Ekziston një poemë e bukur e Hajnrih Hajnes që nxënësit në Gjermani e mësojnë përmendësh: quhet “Gjermania-një përrallë dimri”; është një copë e fortë e ngulur në zemër, që nuk u shqitet

Gersa RRUDHA

Rasti humbet lehtësisht; që nga kohët e tragjedi greke ta rrokësh, është njëra nga sfidat njerëzore më të vështira. E kjo për faktin se fshehja, zbukurimi apo imagjinimi i një realiteti tjetër është një tundim i shpeshtë i demokracive të sotme. E në periudhat e fushatave elektorale, në vend që të zvogëlohet, ky tundim shpërhapet kudo. Nuk diskutohet për fakte, por për opinione, që janë petku që i vishet reales dhe joreales për t'i ngatërruar më mirë. Mendjet nuk hapen ndaj realitetit dhe arsyes, por bien pre e gjumit të ideologjive. Në një kohë kur ky nuk është momenti i ëndrrave, por i përgjigjeve konkrete. Nuk është momenti i vijimit të zakonit të shumë fushatave të mëparshme, të afrimit për publikun të një mase të madhe fjalësh, premtimesh që marrin formën e ëndrrave, por që në thelb janë fluska iluzionesh.

Edhe pse ithtarët mund të kërkojnë përdorimin e shpeshtë të kësaj fjale, qëndron pikërisht këtu forca sekrete e një politikani që kërkon të kapërcejë hendekun e një politike të re: të “zhgënjëjë” ithtarët e të gjithë ata që i kërkojnë të përdorë nëpër fjalime fjalën “ëndërr”, barabar me premtime të mëdha e të bujshme; sepse është kjo forca e vërtetë e premtimit: të bazohet tek carpe diemi-i i Horacit, që mbërthen realitetin e sotëm e që i përgjigjet pyetjeve të realitetit të sotëm, duke e ditur mirë që ka shpresa që politikanët i krijojnë e i shpërhapin me art, por pa i besuar as vetë, pa pasur as mjetet e financat e atyre qyteteve e të asaj Shqipërie që përshkruajnë, madje pa e ditur edhe se ëndrrat e shpresat janë flakë që ndizen, por edhe që bëhen hi; janë instrumente që përdoren për të ndërtuar, por edhe për të joshur besimtarët. Mirëpo, pas asaj masakre iluzionesh që kemi pas supeve të gjithë këtyre viteve, nuk na lipset asnjë premtim i llojit që mund të na bëjë të besojmë se po “tunden malet”, se po “fluturojmë në horizonte të qetë e të sigurt”. Jo, nuk u lipsen të tilla ëndrra skeptikëve; ata kënaqen edhe me shumë më pak. “Na mjafton të mos ndjejmë përçmim, çdo zgjim në mëngjes!”, thonë deri në cinizëm.

Ekziston një poemë e bukur e Hajnrih Hajnes që nxënësit në Gjermani e mësojnë

përmendësh: quhet “Gjermania-një përrallë dimri”; ajo jo vetëm që është e vështirë në përkthim, por e vështirë edhe të transmetohet se çfarë nënkupton vërtet për gjermanët: është një copë e fortë e ngulur në zemër, që nuk u shqitet. Poeti rrëfen se si kthehet një ditë në atdhe, e dëgjon një ninullë të çuditshme të kënduar nga një vajzë, me një ndjenjë të vërtetë, por me zë të gënjeshtërt: ninulla evokon dashurinë dhe mizoritë e dashurisë, sakrificën dhe ritakimin në një botë më të mirë, ku rreshtin të gjitha vuajtjet.

Është një këngë që evokon tokën si një luginë lotësh, që evokon gëzimet që zhduken shpejt në Botën e Përtejme, ku shpirti noton e transfigurohet në ëmbëlsitë e përjetshme. E përpikmërisht në këtë pikë, në këtë atmosferë të magjishme, Hajne e ndryshoi tërësisht tonin, aq sa e këput krejt magjinë. E kjo për faktin se “një këngë e tillë ishte kënga e vjetër e dorëzimit, ninulla e qiellit me të cilën përkundet populli në djep”, siç e përcakton Hajne. Ja, një ton të tillë që të na këpusë magjinë e ëndrrave të parealizueshme, të premtimeve boshe e fjalëve të papërmbyjtura do të donim të dëgjonim përgjatë zhvillimit të çdo fushate elektorale. Tek e fundit, është kjo risia që i kërkohet sot politikës: ta reshtë zakonin e premtimeve që aq shumë të zmadhuara e propaganduara ngajnë me ëndrra a fluska iluzionesh; t'i këpusë krahët ëndrrave që nuk kanë një raport të caktuar me faktet dhe realitetin. I kërkohet të ëndërojë me seriozitet, le ta zërnë sipas mënyrës së Martin Luter Kingut: për të parathënë një botë që s'është akoma, por që diktohet, dhe jo botën që do t'i shërbente si fron a si një instrument për karrierën. Ja, një ndarje e prerë e këtyre dy ëndrrave kërkohet nga politikani, e jo pse epoka jonë është bërë cinike dhe i përbuz ëndrrat, por ndoshta pse ajo tashmë është më e dëshirueshme për vërtetësinë.

Ajo është e hapur për ëndrrat, vetëm nëse ato arrijnë ta përmirësojnë realitetin, duke i zhvilluar mos-kohercencat e duke e propësuar nëse vetë realiteti është krejtësisht i shuar nga ëndrrat. E kjo, sepse ekzistojnë dy mënyra të ëndërruarit, ashtu siç ekzistojnë dy utopi të ndryshme. Ekziston ëndrra që i arratiset realitetit, duke u shqetësuar shumë pak për shtrëngesa të tilla si koha, kostot apo hapësira. E në krahun tjetër ekziston ëndrra

profetike, që e vëzhgon realitetin me një mprehtësi të pamëshirshme, për të parë akoma dhe më qartë pas dukjes apo pamjes së tij. Kjo mënyrë e dytë ëndërrimi nuk e injoron realitetin, por e zhvillon duke denoncuar gabimet dhe shtrembërimet.

Kohët dhe fushatat elektorale që kemi lënë pas krahëve, kanë qenë të mbushura plot me ëndrrat e para, e goxha të varfra nga të dytat. Kanë qenë të mbushura me ëndrra që në realitet provuan të jenë masakra shpresash, fluska iluzionesh, vetë-zhënjime të thekshme. Fluskat e ëndërrimit krijohen kur veprimi i një njeriu, i një banke apo një kombi mbështetet mbi iluzionet në vend të realitetit. Por, ajo çka është më e keqja, është se fluska e ëndërrimit të jep përshtypjen e një fuqie që në të vërtetë nuk e ke, të kursen nga të thënit të vërtetën, të bën të mendosh në mënyrë pozitive, kur përreth nuk ke asgjë pozitive. Kështu, kush jeton në botën e këtyre fluskave, nuk përkujdeset për konsekuencat, deri kur realiteti të arrijë të hakmerret. Kush rron në këtë botë është si i magjepsur. Ja, pse në këtë moment, na nevojitet ai ton magjithyes i Hajnes ndaj këngës së bukur të vajzës ëndërrimtare. Sepse çdo lloj zhgënjimi prej këtyre ëndrrave hap greminë para nesh. Ashtu si të qe bërë prej sapuni, fluska e ëndërrës të mbështjell në një membranë transparente, që të shkëput nga realiteti. Sa më të stërmëdha iluzionet, aq më e zgjatshme është kjo fluskë dhe aq më i frikshëm shpërthimi i saj. Ëndrra të këtij lloji fillojnë me brohoritje e mbarojnë duke shkaktuar në fillim pakënaqësi, pastaj zhgënjim, e në fund cinizëm. Po e njëjta gjë ndodhi edhe me utopitë e shekullit të shkuar: prej ëndrrave nuk mbeti asgjë veçse një pushtet i bazuar tek frika.

Cinizmi nuk e kapërcen këtë tip ëndrre, por është shtrembërimi i saj. “Bëna të ëndërojmë!”: -thotë ciniku post-utopik, duke fantazuar për fitimin e një posti drejtues a një pozicioni fitimprurës, duke harruar në fakt, në vijimësi, se politika ka detyra të caktuara, të përpikta, kur propozon një ëndërr: duhet të mbajë fjalën, duhet të ketë kurajon të shpjegojë çmimin e gjërave, duhet të mendojë të mirën e përbashkët dhe jo të mirën e një grupi apo një klase (ose segmente të kryqëzuara klasash të caktuara). Politika duhet të çlirohet nga gjumi

dogmatik që konsiston në një veprim pa raport me eksperiencën. Duhet të preokupo-het në zgjidhjen e problemeve, që nënkupton kapacitetin për të paguar borxhet që ka me publikun.

Mirëpo politika nuk është vetëm e tillë; politika është edhe propozim ëndrrash që vlejné, që zgjasin, që nuk cakëzohen të fotografojnë realitetin e çastit ose realitetin e djeshëm. Të ndërfitësh parimin e realitetit aty ku mbretëron veçse iluzioni është mënyra për të shpëtuar imagjinatën e pazënë në kurth nga marrëzia, e kësisoj, pikërisht ai horizont që kemi nevojë. Eksperiencia tregon se skepticizmi dhe carpe diem nuk janë të vetmet zgjidhje, pasi edhe ato lipset të gjykohen me dyshim kur kalohet nga privatja në politikë. E kjo, sepse skeptiku i zhgënjyer e ka të vështirë të shndërrohet në një ëndërrimtar të vërtetë, d.m.th. të zotërojë një ëndërr profetike që shpjegon të këqijat dhe propozon ilaçet për t'i mjekuar. E ka të vështirë të njohë kapacitetin që herë pas here e zotëron vetëm ëndërrimtari dhe që rrallë është shenjë dalluese e të ashtuquajturit pragmatist: aftësinë për të shikuar larg, për të menduar për gjithë gjeneratën e vet, por edhe për gjeneratat e tjera; para së gjithash, për të parë falsitetin dhe iluzionin që mund të veshë vetë petkun e realitetit.

Ja, një politikë e tillë me një aftësi të tillë ëndërrimtare i nevojitet fushatave të së ardhmes. Aq më tepër që fshehja e realitetit është njëra nga tundimet më të shpeshta në demokracitë e sotme. E për ta shpjeguar sa më mirë, do të qe me vend të citojm këtu një mendim të shkëlqyer të Paskalit në librin e tij “Mendime”, në lidhje me vrapimin tonë të ethshëm drejt humnerave. “Nuk kemi të bëjmë me një vrapim inert, fatalist, individualist, pasi inercia zotëron edhe një trishtim fisnik. Është një përsheptim i mbushur gjithë aktivizim, gjithë zhurmë. Ne vrapojmë pa u shqetësuar aspak për greminë, pasi kemi vënë diçka përpara nesh për të na penguar ta shohim”, -thotë autori. Në mënyrë të përpiktë kjo është ajo që ndodh me një ëndërrim sy-hapur, e përpikmërisht kjo duhet t'i shmanget edhe çdo ëndërre të propozuar politike. Sepse janë të shumta gjërat që të ethshëm për të premtuar a për të propaganduar mund t'i vërnë si fashë përpara syve për të mos parë realitetin.

Dhe është përsëri Paskali, ai që flet për ata “që besojnë të shohin atë që nuk e shohin aspak”, apo për “imagjinatën e shfrenuar si mjeshtren e gabimit”. Imagjinata pa kurrfarë raporti me realitetin nuk është më pak kanosëse nga frika; e ashtu siç ekziston një politikë shpresë-ngjallëse, po ashtu ekziston edhe një politikë e imagjinatës false, që gënnen e miklon. Ja, pse nuk lipset të shkojmë syfashuar drejt greminës. Përkundrazi, jemi gjithmonë në kohë ta heqim fashën e gënjeshtërs dhe përkundjen me premtime false. Është më e lehtë sigurisht të bësh premtime e slogane shpresëmëdha, llogarinë e të cilave do ta paguajnë gjeneratat e ardhshme. Ndoshta, edhe mund të fitosh zgjedhjet. Mirëpo, gremina përpara së cilës e çon elektoratin, nuk ndryshon vend, është po aty. Është në natyrën e saj të mbetet po aty! Ja, pse nuk na duhet një ëndërr që të propozojë një realitet të gënjeshtërt, një iluzion e një marrëzi cinizmi. Por, një ëndërr profetike, një ëndërr realiste që ndoshta është edhe utopia unike që ka një raport me realitetin, pikërisht pse lind jo nga një arrati, por nga një prirje për zbulimin e këtij realiteti. Ashtu si përgatitja e një të ardhmeje më të mirë për fëmijët e nipërit tanë është e vetmja utopi realiste, po ashtu edhe braktisja e këtyre lloj ëndrrave nënkupton zhgënjimin, cinizmin e vërtetë, ose e thënë ndryshe, burgosjen në iluzionet e së djeshmes. Ja, pse do të qe një kthesë historike organizimi i një politike jo të determinuar nga premtimet, por të themeluar mbi zhgënjimet.

TRIMI SHQIPTAR SYLË TETOVA

Sipas rrëfimit të Ashik Kenziut, Syla ka marrë pjesë edhe në betejat e Abdurrahman Pashait në viset tjera të shtetit Osman. Duke folur për trimërinë e Sylës, Ashik Kenziu e përmend se ai ka marrë pjesë edhe në luftë kundër rusëve dhe aty ka treguar trimëri të rrallë

Metin IZETI

Poeti nga Qiproja Ashik Kenziu gjatë vizitës së tij që ia kishte bërë Tetovës në fillim të shekullit të XIX, është frymëzuar nga shumë ngjarje të veçanta të popullsisë shqiptare dhe ambientit në qytetin e Tetovës, që asokohe udhëhiqej nga Abdurrahman Pashai. Ndër poezitë e tij të shkruara për Tetovën dhe shqiptarët e kësaj ane, është edhe një poemë që ia kushton njërin nga eprorët ushtarak të Abdurrahman Pashës, i cili quhej Sylejman, por siç thotë edhe autori, shqiptarët atë e quanin Sylë dhe me këtë emër ishte i njohur në shumë vende përreth.

*Një trim e takova brenda në Tetovë
Ishte pehlivan e guximtarë i rrallë
Ishte këngëtar, por edhe trim pa frikë
Trimëria i dëgjohej anembanë*

*Abdurrahman Pasha i do trimat pa masë
Guximin ia vërejti e nxori në ballë
Në përleshjet e Prizrenit u tregua i shkathtë
Që atëherë e njohën për trim të rrallë*

Për shkak se kjo periudhë e sundimit të shtetit Osman është përplot me mosmar-rëveshje dhe kryengritje, veçanërisht në trojet që janë udhëhequr nga pashallarë shqip-tarë, gjithsesi se ka pasur edhe përleshje ndërmjet mbështetësve të reformave të bëra nga Sulltan Mahmudi II dhe atyre që nuk pajtoheshin me këto reforma. Veçanërisht shpërbërja e rendit ushtarak të jeniçerëve që përbëheshin kryesisht nga shqiptarët ka ndikuar në rebelimin e një numri të madh të ushtarakëve të vjetër kundër reformave të Sulltan Mahmudit II. Si rrjedhojë, në këto kohë me trazira, gjithsesi se është nevojitur ruajtja e rendit dhe qetësisë në qytetet shqiptare dhe komandanti ushtarak i Abdurrah-man Pashait, Syla, ka qenë një ndër personat kyç në vendosjen e rendit në sanxhakun e Prizrenit, ku bënë pjesë edhe Tetova dhe Gostivari. Ashik Kenziu, gjithashtu, thekson se Syla ka marrë pjesë edhe në shumë luftëra bashkë me Pashain dhe nga të gjitha është kthyer si fitimtar.

*Shumë vende ai ka çliruar
Me nëntëdhjetë armiq përnjëherë ka luftuar
Gjaku rrëke i rridhte, shumë është plagosur
Në rrugë të Pashait, Syla, është gjakosur*

*Nuk u zbraps edhe kur është plagosur
Zjarri nuk iu shua armikun pa e sosur*

*Të gjithë guximin ia kanë lavdëruar
Gishtat i kafshuan njerëzit, Sylën duke uruar.*

*Ushtar i Abdurrahman Pashait, ai shpirt ishte
Nuk kishte të barabartë me të në peshore
Sylejman ishte emri i tij në tyrçe
Namin, Sylë, e kishte ky trim në arnautçe.*

Në vazhdim të poemës, Ashik Kenziu, flet për virtytet e Sylës, por njëkohësisht edhe të ushtarëve dhe trimave shqiptarë në periudhën osmane. Ai e thekson se prej shqiptarëve dalin shumë trima të cilët njëkohësisht janë edhe të sinqertë dhe besnikë.

*Nga shqiptarët dalin trima me famë
Nuk ju dhimbset jeta, janë guximtarë
Por, si Syla, del një në njëmijë
Statujë e guximit është Syla në këtë anë.*

*Besnik është, nga ta thirrësh vjen menjëherë
I drejtë është, mos mendo se del tradhtarë
Në rrugë të zotnisë shpirtin flijon, hë, pa thënë
Një trim i till është Syla i mbarë.*

Sipas rrëfimit të Ashik Kenziut, Syla ka marrë pjesë edhe në betejat e Abdurrahman Pashait në viset tjera të shtetit Osman. Duke folur për trimërinë e Sylës, Ashik Kenziu e përmend se ai ka marrë pjesë edhe në luftë kundër rusëve dhe aty ka treguar trimëri të rrallë.

*Në luftë vajti, pasi zotnia e urdhëroi
Trim të shohin, kaurët e Moskës, përpara u doli
Ishte komandant i mija ushtarëve, beteja udhëhoqi
Zotni me famë është Sylë shqiptari.*

Ishte traditë e hershme në trojet shqiptare të këndohet këngë për trimat, si rrjedhojë, rrëfen Ashik Kenziu, edhe për Sylën janë kënduar këngë trimërie dhe heroike në këto anë.

*Trimëria e tij të le pa fjalë
Në shqip i është kënduar këngë
Le të jetë një kujtim nga Kenziu kjo poemë
Që të mbahet në mend emri Sylë*

DEMOKRATI I ANATEMUAR

Në Plenumin e Beratit tetor 1944, Sejfullai e kritikoi ashpër Enver Hoxhën për lëkundje të vijës së partisë midis dy ekstremeve, oportunizmit dhe sektarizmit. Vrasjet e kundërshtarëve politikë nga njësitet guerile a nga atentatorët, në rrugë e nëpër lokale, të kryera me urdhër të Partisë, ai i cilësoi akte terroriste

Naum PRIFTI

Sejfulla Malëshovën nuk pata rast ta takoja asnjëherë, por qëkur lexova poez-inë "Si e dua Shqipërinë," në antologjinë e

klasës I të shkollës unike, kisha simpati të madhe për të. Poezinë e mësova përmendësh, pa na e dhënë detyrë mësuesi. Më vonë, nga mesi i viteve '50, dëgjova se Sejfulla Malëshova ndodhej

në Patos dhe punonte si magazinier te një nga depot e ndërmarrjes së naftës. Këtë ma tha kunati im, Dhori Çaushi, i emëruar ndihmësmnjek-dentist në Patos. Në fakt Sejfullain e kishin internuar në Patos dhe sipas rregullit duhet të flinte në dhomë më vete, po për ngushticë strehimi, e rrasën tok me 5-6 djem të rinj beqarë. Kjo ishte një tjetër shpërfillje për të. Flinin si në konvikt, me shtretër druri ala-marinarçe, një poshtë, tjetri sipër. Dhori më tregonte se në stinën e ftohtë të dimrit, profesori mbështillej me batanie dhe kërrusur mbi shtrat lexonte ose shkruante. Në periudhat e shkurtra të zbutjes së luftës së klasave, Sejfullai erdhi disa herë në Tiranë për punë personale, sigurisht duke marrë lejë nga Dega e Brendshme e Fierit. Zbutjet ishin si pran-vera të hershme, të cilat pasoheshin gjithmonë nga acare dimri më të hidhu-ra. Një ditë, ndërsa ndodhesha përpara Liceut Artistik duke biseduar me Prof. Skënder Luarasin, pashë të kalonte te ana tjetër e trotuarit një burrë i moshuar, me

ecje të qetë, paksa i ngadalshëm, i përqendruar, pa shikuar as majtas as djathtas.
- E njeh atë burrë? – më pyeti profesor Luarasi.
- Më duket se jo, - i thashë. - Profesor Sejfulla Malëshova. – më tha ai.
E thërriti me emër dhe Sejfullai ktheu kokën e përshëndeti me dorë, buzëqeshi hijshëm me mirësjellje dhe vazhdoi rrugën e vet.
- Në Tiranë ai u mënjanohet takimeve se dyshon që e gjurmojnë. Tregohet i kujdesshëm, për të mos vënë asnjëri në pozitë të keqe, - më tha ai.
Prof. Luarasi që shquhej për guxim qytetar, nuk druhej ta takonte e të bisedonte me të internuarin Lame Kodra, pseudonimi letrar i S. Malëshovës. Madje disa herë ngacmonte edhe kolegët e tij, që kalonin pranë tyre dhe bënë sikur nuk i shihnin. "I dashur mik, a nuk po e njeh Prof. Sejfulla Malëshovën?" Paksa të turpëruar, kolegët i kërkonin të falur, këmbënin dy fjalë formalisht dhe largo-

heshin me vrap, nga frika se mos i shihte kush që po takoheshin me një person të damkosur nga partia. Prof. Sejfulla Malëshova u përjashtua nga Byroja Politike qysh në vitin 1947, i akuzuar si oportunist dhe prop erëndimor. Këto cilësime të PPSH janë të mjaftueshme për ta ngritur figurën e tij në pedestalin e demokratëve.

PARASHIKIM GJENIAL

Në Plenumin e Beratit tetor 1944, Sejfullai e kritikoi ashpër Enver Hoxhën për lëkundje të vijës së partisë midis dy ekstremeve, oportunizmit dhe sektarizmit. Vrasjet e kundërshtarëve politikë nga njësitet guerile a nga atentatorët, në rrugë e nëpër lokale, të kryera me urdhër të Partisë, ai i cilësoi akte terroriste. Parulla e përdorur prej tyre "në emër të popullit" nuk kishte asnjë bazë ligjore. Paralajmërimi i tij se po të vazhdonte partia në këtë rrugë, do të katandisej në një grup vrasësish e kriminelësh, të cilat Enver Hoxha i servir si akuza te një nga veprat e tij, doli se ishte parashikim gjenial, të cilin e vërtetoi koha. Ndërkohë Prof. Malëshova po në vit bëri gabimin e pafalshëm taktik të propozonte krijimin e postit të kryetarit të Partisë. Askush nuk mund ta pretendonte atë post, veç Sejfullait, që kishte të gjitha premiset e mundshme në bagazhin e vet: aktivitet të gjatë patriotik që nga 1924 me Fan Nolin, veprimtar i KONARE-së, (Komiteti i Çlirimit Nacional) e krijuar në Vjenë më 1925 nga emigrantët e majtë, universitar me diplomë, pedagog filozofie në Bashkimin Sovjetik, njohës i gjuhës ruse, aktivist me përvojë revolucionare, shkrimtar me krijimtari të pasur letrare e publicistike. Kjo iu duk sfiduese Enver Hoxhës, sepse detyrimisht sekretari do të spostohej në plan të dytë, prandaj e hodhi poshtë si të panevojshme dhe të parakohshme. Në politikën e jashtme Sejfullai tha se duhej mbajtur distancë e barabartë midis Bashkimit Sovjetik, Amerikës dhe Anglisë, mirëpo vënia e Aleatëve të Mëdhenj në të njëjtin plan, sfidonte Jugosllavinë dhe Bashkimin Sovjetik, çka i dha rast Enver Hoxhës ta damkoste si oportunist. Në politikën e brendshme S. Malëshova kërkonte përkrahje për zhvillimin e tregut privat, gjë që mjaftoi të kritikohet si liberal. Historikisht të gjithë ata që guxuan ta kritikonin Enver Hoxhën në plenumin e Beratit, e pësuan më vonë dhe u eliminuan njëri pas tjetrit nga mjeshtri i "prapaskenave" Enver Hoxha. I pari e pësoi intelektual Sejfulla Malëshova. Për ta mënjauar, Enver Hoxha kërkoi përkrahjen e Koçi Xoxes, Pandi Kristos, Tuk Jakovës, Kristo Themelkos, Gogo Nushit, Hysni Kapos, Manush Myftiut, njerëz me shkollë fillore, ose të mesme, ose e shumta me një a dy vite arsim të lartë. Kështu të pashkolluarit dhe gjysmë të shkolluarit, e hoqën qafe me gëzim e lehtësim profesorin e nderuar, para të cilit ndiheshin të bezdisur nga kultura dhe horizonti i tij. Kompleksi i inferioritetit mori shpërblimin e merituar me përjashtimin e tij. Pas përjashtimit nga Byroja Politike, filloi e tatëpjeta e përjetshme e Prof. Malëshovës. E shkarkuan edhe nga posti i Ministrit të Arsimit, madje nuk e lanë as kryetar të Lidhjes së Shkrimtarëve. Në gusht 1947, u provokua Konferenca III e Lidhjes së Shkrimtarëve. Dr. Dishnicës iu kërkua të bënte autokritikë për parathënien e tij në librin "Vjersha" të Sejfulla Malëshovës ku ai i jeptetribute të çnuara si poet e mendimtar. Ndryshe nga ç'pritej, Dr. Ymer Dishnica deklaroi se nuk i hiqte asnjë presje parathënies që kishte shkruar. Kjo i zemëroi autoritet dhe si pasojë Sejfulla Malëshova, e po ashtu Ymer Dishnica dhe Skënder Luarsisi që dolën në mbrojtje të tij, u përjashtuan nga Lidhja dhe u hoqën nga detyrat që

kishin. Sejfulla Malëshovën e degdisën (internuan) në Patos me detyrën poshtëruese magazinier te një depo me hekurishte, Ministrin e Shëndetësisë Dr. Dishnicën e dërguan mjek të thjeshtë në Spitalin e Tiranës, pastaj e "transferuan" në Berat, ku punoi gjithë jetën, deri sa u shemb diktatura, ndërsa Luarasin e hoqën nga drejtoria e teksteve, pranë Ministrisë së Arsimit dhe e emëruan mësues në Shkollën Pedagogjike. Në Patos Malëshova qëndroi i internuar disa vjet, pastaj e transferuan në Fier. Dy herë ditën, mëngjes e mbrëmje, duhet të paraqitej te Dega e Brendshme në Fier, për të vërtetuar që ishte aty. Kureshtarët e shihnin profesorin të kalonte para sportelit te dezurni i Degës Brendshme, duke ngritur dorën lart, si t'i thoshte: "jam këtu!" Ky ritual i pandryshueshëm vazhdoi derisa vdiq më 1971. Shpesh njerëzit pyesin si shpëtoi Sejfullai? Si ngjau që Enver Hoxha nuk e pushkatoi, madje as nuk e burgosi, ndërsa figura të tjera më pak të njohura e më me pak peshë i capërleu? Përgjigja është e thjeshtë. Enver Hoxha nuk shihte kurrfarë rreziku prej tij, as imediat, as në potencë, mbasi Sejfullai ishte tip meditativ, i mbyllur në vetvete, njeri i letrave, pa shokë, pa shoqëri, i vetmuar si asket.

PERKTHYES I TALENTUAR

Lame Kodra ka përkthyer poezi të zgjedhura nga një sërë autorësh me famë botërore, "Ançari-n" e Pushkinit, "Punëtorët e Avlemendit" të Heinrich Haines, "Mbreti i Tulës" nga Gëte, tufë poezish nga Nekrasovi, prozë nga Bokaçio dhe F. Argondica, dramën "Kopshti i qershive" të Çehovit, prozat poetike të periudhës romantike të Gorkit, "Zgalemi" dhe "Stuhija." Te prozat poetike ai shpesh i nxjerr mbiemrat para emrave, "mbi të thinjin shesh të detit," ose "si e zezë vetëtimë," formë disi e huaj për natyrën e

gjuhës shqipe, por këtë e bën me qëllim të ruajë kadencën dhe ritmin si në origjinalin rusisht. Thyerja e rregullit u jep vargjeve bukuri dhe elegancë të veçantë pa krijuar kurrfarë disonance. "Mbi të thinjin shesh të detit, era fryn dhe mblidhen retë. Midis detit edhe reve, kryelartë shkon Zgalemi si e zezë vetëtimë. Prek me krahë ai valët, si shigjetë ngjitet reve, dhe këlthet dhe retë gjegjin gazin-klithmë të asaj shpese." Në periudhën e zbutjes së tensionit, në kohën e Hrushovit, Malëshovës iu lutën të përkthente nga origjinali dramën e Çehovit "Kopshti i qershive." Ai e përktheu, por u zhgënjye keq kur nuk e pa emrin e përkthyesit në frontespis. Protestoi te drejtoria e Shtëpisë Botuese "Naim Frashëri," se e kishin mashtruar, se nuk ishte e drejtë të mos figuronte emri i tij, por ankesa humbi si zë në shkretëtirë, nuk u përfill. Duket se urdhri për t'ia fshirë emrin, kishte ardhur nga lart. Shtëpia Botuese iu lut të përkthente edhe vepra të tjera, me kusht që të mos i vihej emri, por Lame Kodra, edhe pse kishte kurdoherë nevojë të ngutshme të kompensonte rrugën e tij qesharake si magazinier, nuk pranoi. Për të dinjiteti personal kishte më shumë vlerë se shpërblimi material.

RISIA QË PRURI MALËSHOVA

Në shtypin letrar shqiptar të viteve '60-'70 u ndez një diskutim interesant midis esteteve dhe kritikëve se kur e si filloi realizmi socialist në Shqipëri, se kujt i takon nderi të jetë bartësi apo nismëtar. Mendimi se themelet i vuri Migjeni, u kundërshtua me argumentin se krijimtaria e tij artistike, nuk dilte jashtë shtratis të realizmit kritik. Dhimbja, mjerimi e protesta ishin të modës në vitet '30. As kryeveprat e Fan Nolit "Anës lumenjve," "Marshi i Barrabait," nuk u përshtateshin kallëpeve të realizmit socialist. U

permendën Qemal Stafa e Veli Stafa, këngët partizane, poema satirike "Epopeja e Ballit Kombëtar" e Shefqet Musarait, por asnjë krijim nuk përmbante elementët bazë të realizmit socialist. Ndërkohë bartësin e vërtetë të kësaj metode të re letrare, Sejfulla Malëshovën, nuk guxoi ta përmendte askush. Poezitë e tij të shkruara në prag të luftës dhe gjatë luftës dhe të mbledhura në vëllimin "Vjersha" më 1945 çelën shtegun drejt metodës së realizmit socialist, duke sjellë motive dhe një këndvështrim etik të ri, pavarësisht se më vonë metoda degjeneroi duke u bërë shtesë e politikës së partisë. Poez itë e Malëshovës "Si e dua Shqipërinë", "Punëtori" janë modele të shkëlqyera të një konceptimi të ri për artin, nga këndvështrimi proletar.

*"S'kam çiflik, e s'kam pallate,
S'kam dyqan me katër pate,
Po e dua Shqipërinë,
Për një stan në Trebeshinë,
Për një gardh e për një mur,*

*Unë e dua Shqipërinë,
Për tërflin mbi lëndinë,
Për një vajzë gjeraqinë,
Dhe për ujët që buron
Nga një shkëmb e gurgullon
Nëpër lisat gjethe-shumë,
Edhe zbrat përposh në lumë...
Unë e dua Shqipërinë
Si poet i dhëmshtëruar.*

*Vëreni sa bukur e jep portretin e dokerit
te poezia "Punëtori."
"Ku hamalli nëpër skela,
Ngarkon hekur e varela,
Këmbëzbathur bythëçjerrë
Punon vetëm për të tjerë."*

Nuk mungojnë as poezitë me motive shoqërore, të cilat shquhen për muzikalitet me bukuri të jashtëzakonshme. Për këtë arsye ato mbaheshin mend me lehtësi dhe recitoheshin nga njerëz që as nuk e dinin se të kujt ishin ato vargje. Njëherë, gjatë një stërvitje ushtarake në vitet '70, dëgjova një oficer të recitonte vargjet:

*"Këmbëkryq përmbi selishte
Po nis këngën pleqërishte,
Ndez çibukun dhe kujtoj
Djalërinë që më shkoj."*

E pyeta nëse e dinte se të kujt ishin vargje.
- Nuk e di, tha, por më pëlqejnë.
Nuk e quajta të arsyeshme t'ia zbuloja autorin, se ndofta do të skandalizohej, por u gëzova që poezia e Sejfullait vazhdonte të jetonte në formën e vargjeve popullore, ose anomimë, e pëlqyer nga të rinj e nga të moshuar.

PARADOKSI

Partia e eliminoi Sejfulla Malëshovën duke e dënuar me vdekje civile të ngadaltë, të harruar, të mënjanuar. Por krijimtaria e tij rronte. Në mbyllje të çdo kongresi të PPSH, Byroja Politike dhe delegatët këndonin bashkërisht "Internacionalen," e poetit francez Eugjen Potje, përkthyer shqip nga liberal-oportunisti Sejfulla Malëshova. Internacionalja tingëllonte paradoksale në gojën e komunistëve superdogmatikë shqiptarë, të vetëizoluar prej gjithë botës, që bërtisnin vazhdimisht për bllokadë e rrethim të egër imperialisto-revizionist, ndërkohë që shumë shtete perëndimore u ofronin ndihma, të cilat i kthenin mbrapsht, për ego politike dhe kryelartësi boshe. Lame Kodra me mendimet e tij demokratike, me krijimtarinë letrare, me përkthimet e shkëlqyera, ka vendin e tij në historinë, kulturën dhe në letërsinë shqipe.

ONTOLOGJIA E SHESHTË

Është një botë tjetër, një botë që nuk është metafizike, por më e gjerë, është një botë gjeologjike, biologjike, ekologjike, një botë në krizë të thellë që duhet të mbijetojë

Afrim REXHEPI

Bota ka ndryshuar në dimensionin fenomenologjik dhe këtë fakt e pohojnë shumë filozof, teoricien, antropolog e artist të nivelit. Që nga fundi i viteve të 90-ta, një sociolog e antropolog thuajse i vetmuar atëherë, Bruno Latour, theksonte faktin që modernizmi ishte sakrificë e rezultateve të veta, kurse postmodernizmi ishte një rrugë e mbyllur, pa dalje. Në fakt, ndryshimi fenomenologjik ka të bëjë me tejkalimin e poststrukturalizmit, teorisë së gjuhës dhe tekstit, në dimensionet e fenomenologjive të tjera si ekologjike e antropologjike, duke parashtruar në kontinuitet pyetjet ekzistenciale të njeriut në botën bashkëkohore. Është një botë tjetër, një botë që nuk është metafizike, por më e gjerë, është një botë gjeologjike, biologjike, ekologjike, një botë në krizë të thellë që duhet të mbijetojë. Në kontekst, njeriu duhet të ndryshoj sowerin e vet, të dal nga diskursi modern e postmodern e të krijojë interpretim funksional, ku bota nuk interpretohet si koncept metafizik por si një botë e gjallë, empirike.

Në këtë kontekst, ekziston një teori mahnitëse, tejet e funksionalizuar për botën sot. Është Ontologjia e sheshtë (Flat Ontology) që nuk pranon interpretimin e konceptit metafizik të botës. Bota sot që funksionon përmes parimit të pasigurisë (Verner Heisenberg), nuk mund të interpretohet me konceptet metafizike, por me konceptet empirike, sepse ajo, pra bota, përcaktohet përmes ontologjisë së sheshtë, që do të thotë, bota është sferike në konceptet tona metafizike, por nuk është sferike në konceptet tona empirike (Paraprakisht, duhet dalluar faktin që aftësia apo forca që përdoret këtu, nuk është forca metafizike e tipit të Fridrih Niçes, forca metafizike, të pakapshme për aftësitë e njeriut, forcat për të cilat flet Delez, janë forca lokale, forca imanente që njeriu i posedon në vete).

Njëri nga përfaqësuesit eminent të ontologjisë së sheshtë, Gilles Deleuze, thekson faktin që nuk e sheh objektin fizik në plotinë e vet, e sheh atë, pra objektin fizik, vetëm si formë, e forma është vetëm një aspekt i objektit, është pjesë e saj. Unë perceptoj intensitetin e formës, perceptoj forcat termike të formës, përmes gjykimit perceptiv përcaktoj kuantitetin dhe kualitetin e formës. Në atë që quhet botë e jetës, imanenca nxit gjykimin që toka është e sheshtë, e jo sferike. Pa fenomenologjinë, pa fenomenologjinë kritike, nuk ka interpretim. Në kontekst, parashtrime pyetjen epokale, Cila paradigme e interpretimit do të ishte funksionale për botën sot, paradigma interpretative e Kantit apo paradigma interpretative e Delezi? Idealizmi transcendent i Kantit apo empirizmi transcendent i Delezi?

Për Kantin, estetika transcendentale ishte shkenca që merrej me studimin e formave apriori ose formave të paradhëna. Sipas tij, format apriori janë koha dhe hapësira, substanca dhe shkaku, janë forma të përhershme përmes të cilave krijohet njohja. Format apriori duken si vijon: në jetën e përditshme, ne shikojmë objekte të cilat janë të renditura në distanca të caktuara njëra pranë tjetrës, disa prej tyre qëndrojnë në distanca më të afërta e disa të tjera në distanca më të largëta, disa prej tyre qëndrojnë më në të majtë ndaj tjetrës e disa më në të djathtë. Këto objekte të renditura njëra pranë tjetrës në hapësirë e kohë, i vërejmë apriori, pavarësisht përvojës tonë. Pa aftësitë e paradhëna (apriori), nuk mund objektet në hapësirë dhe kohë t'i shohim sipas një rregulli të

caktuar. Po mos të ishte distanca hapësinore e kohore midis tyre, syri do të na jepte një pamje të çrregulluar, kaotike dhe pa formë. Nëse duam të dallojmë është i bukur një objekt apo jo, nuk duhet t'i referohemi përfaqësimit të saj tek objekti me anë të kuptimit, nga pikëpamja e njohjes, por duhet t'i referohemi përfaqësimit të saj tek objekti me anë të imagjinatës dhe ndjesive të kënaqësisë apo të pakënaqësisë. Në këtë kuptim, shënon Kanti, gjykimi i shijes nuk është një gjykim njohës e, për rrjedhojë, jo logjik, por është më tepër një gjykim estetik – që do të thotë se nuk mund të ketë bazë tjetër përcaktuese përveç asaj subjektive. Në kontekst të idealizmit transcendent i Kantit, përcaktojmë elementet që përbëjnë një shfaqje: analogji në gjykim, identitet në nocione, kundërvënienë në predikate dhe ngjashmëri në përjetim. Për shembull, skena apo shfaqja e teatrit, bazuar në parimin e identitetit, është në analogji me realitetin fizik, është model i realitetit fizik. Në skenë, janë dhënë aktorët, por secili prej tyre funksionon mbi principet e rolit që ka në skenë. Por lidhjet, pra lidhjet që krijohen midis tyre, rolet e tyre interaktive, i bën spektatori, që do të thotë se shfaqja teatrale është çështje e strukturës subjektive e jo çështje e strukturës objektive. Ajo që ndodh në skenë, nuk do të thotë asgjë pa i vënë në interaksion pra në lidhje elementet (aktorët me rolet e tyre) që formojnë unitetin, pra tërësinë. Esenca e shfaqjes, nuk ndodhet në parimin e ngjashmërisë që krijon modelin e realitetit, por në forcat tona subjektive.

Në këtë kontekst, parashtrime pyetja: Ç'është ajo që këtë botë, me shumëllashmërinë e ngjyrave, toneve, shijeve, figurave, kujtesës, e bën të dallueshme, pra të shumëllashmë, a përsëri mbetet e bashkuar në vetvete pra unitare? Kanti do të përgjigjej. Ajo që botën shumëdimensionale e mban në unitet, është aperceptimi transcendent që atë (pra botën) e shndërron nga objekti, në çështje të strukturës subjektive. Në fakt, ky është ai kthimi kopernikan që e bën Kanti në raport me filozofinë racionaliste dhe empiriste të kohës së re. Aftësia e shpirtit tonë, pra forca e të menduarit, e kujtesës apo e gjykimit, e bëjnë botën të unisuar në shumëllashmërinë e vet. Poststruktural-

izmi francez në krye me Deleuze, nuk është i kënaqur me një konstatim të tillë të Kantit. Vazhdon të parashtrime pyetje: Si është e mundur që kujtesa ime të lidhet me perceptimin, perceptimi të lidhet me aromën, aroma të lidhet me ndërgjegjësimin etj. Dhe një nxitje të tillë analitike, gjithnjë sipas Delez, të kujton studimin Prusti dhe shenjat. Është e çuditshme, shënon Delez, që shenjat shqisore, mund të shndërrohen në shenja të transformimit dhe në shenja të asgjësë. Megjithatë, sipas Delez, Prusti, rrëfëhet në një rast për këpucët dhe kujtesa për gjyshen që na detyron të ndjejmë mungesën e dhimbshme dhe formën e shenjes të kohës së humbur. Gjithnjë sipas Delez, vetë kujtesa implikon një paradigme të përjetimit të dhimbshëm të sintezës midis mbijetesës dhe asgjësë. Në shenjen shqisore, pra empirike, duhet të vërehet dykuptimësia e cila është e aftë që të shpjegojë faktin, pse koha e rigjetur, përveç që na bën të gëzo-hemi në ngjarjet që rigjehen në kohë, na bën edhe të pikëllohem.

Në fakt, ç'është ajo te Prusti, në kopshtin e shtëpisë, ku Magdalena pi çaj, dhe ai moment e detyron në kujtesë. Kujton gjyshen e tij që dikur me aq mund e sillte pllakën e gurit, e ajo e sillte boshtin për të bërë çorape, pastaj ky moment krijon asociacionet tjera, e me radhë, e me radhë. Në këtë mënyrë të lidhjes së sferave përmes kujtesës, Prusti shkroi ciklin e romaneve Duke e kërkuar kohën e humbur, që sipas konceptit teorik të Deleuze, nuk ishin për ta kërkuar kohën e humbur, por përmes interpretimit të shenjave për ta kërkuar të vërtetën. Po ç'është ajo, pyetet Deleuze, që e vë në funksion kujtesën tonë, ç'është ajo që na nxit, na detyron të kujtojmë, pra edhe të mendojmë? Kanti do të thoshte që ajo është çështje e natyrshme, ashtu siç është e natyrshme të hamë, të pimë, të flemë, të ecim, etj., është e natyrshme edhe të kujtojmë, pra është e natyrshme edhe të mendojmë. Sipas Kantit, ne në mëngjes duam të mendojmë dhe e bëjmë atë, në mesditë nuk duam të mendojmë, e në mbrëmje duam apo nuk duam të mendojmë. Në fakt, sipas Deleuze, ne nuk mund të zgjedhim kur duam apo nuk duam të mendojmë, sepse ne jemi në nxitje, ne jemi në tension, ne jemi të detyruar të mendo-

jmë, pra ne jemi të detyruar të interpretojmë. Kush e kërkon të vërtetën? Çka do të thotë ai i cili thotë, "unë e dua të vërtetën". Prusti nuk e beson faktin që njeriu apo shpirti i pastër, ka dëshirë ta gjejë të vërtetën, ka vullnet për ta bërë atë. Ne e kërkojmë të vërtetën, vetëm atëherë kur jemi në nxitje apo në tension për ta bërë atë, varësisht nga situata e krijuar. Kush e kërkon të vërtetën? Njeriu që është në tension, në ambis të ekzistencës. Gjithmonë ekziston tension, nxitje reale e ndonjë shenje që detyron të kërkojmë, të interpretojmë. E vërteta nuk mbahet nga vullneti i mirë, por nga shenjat imponuese, nga shenjat e patjetërsueshme.

Pra, duke interpretuar, ne gjithmonë e kërkojmë të vërtetën. Nëse interpretojmë botën romaneske, ne jemi të prirur të kërkojmë të vërtetën, ta gjykojmë atë edhe atë përmes mesazhit që del nga struktura subjektive. Ideja që krijohet tek ne nga modeli i realitetit fizik e që është bota e gjasës pra bota romaneske, në fakt është ideja që nxit për ta ndryshuar realitetin fizik. Nganjëherë është e nevojshme, siç thotë Shlahejmaheri, ta njohim autorin më mirë se sa ai e njeh vetveten. Pra, e vërteta e botës së gjasës nuk është në roman, por diku prapa romanit. Bota e gjasës është shndërruar në çështje të strukturës subjektive dhe përmes subjektivizmit transcendent që kalon në interpretim, kundërshton modelin e saj pra realitetin fizik edhe atë përmes idesë. Bota e gjasës është çështje e strukturës subjektive dhe kuptimi i saj nuk ndodhet në roman, ndodhet prapa romanit në formë të mesazhit a idesë. Kurse bota e gjasës, pra imazhi i shndërruar në shenjë, është çështje e empirisë, është çështje e njohjes përmes shqisave. Pra, interpretimi shënon faktin që arti, në kontekst letërsia, është pragmatike dhe gjithnjë në funksion për të ndryshuar realitetin. Në pyetjen ç'është letërsia, Deleuze do të përgjigjet që ajo, pra letërsia, është vetëm një shumës i perceptimeve dhe afekteve, një bllokim ndjenjash, një qenie që ekziston vetëm për vete, madje një art a letërsi emancipuese që përmes perceptimeve dhe afekteve emancipon njeriun deri në substancën njeri që jeton jetën nën ritmet e universit.

ZËRAT QË VIJNË NGA GULAGËT E DIKTAURËS KOMUNISTE

(Rreth librit me tregime “Në anën tjetër” të shkrimtarit Muç Xhepa)

Agim BAJRAMI

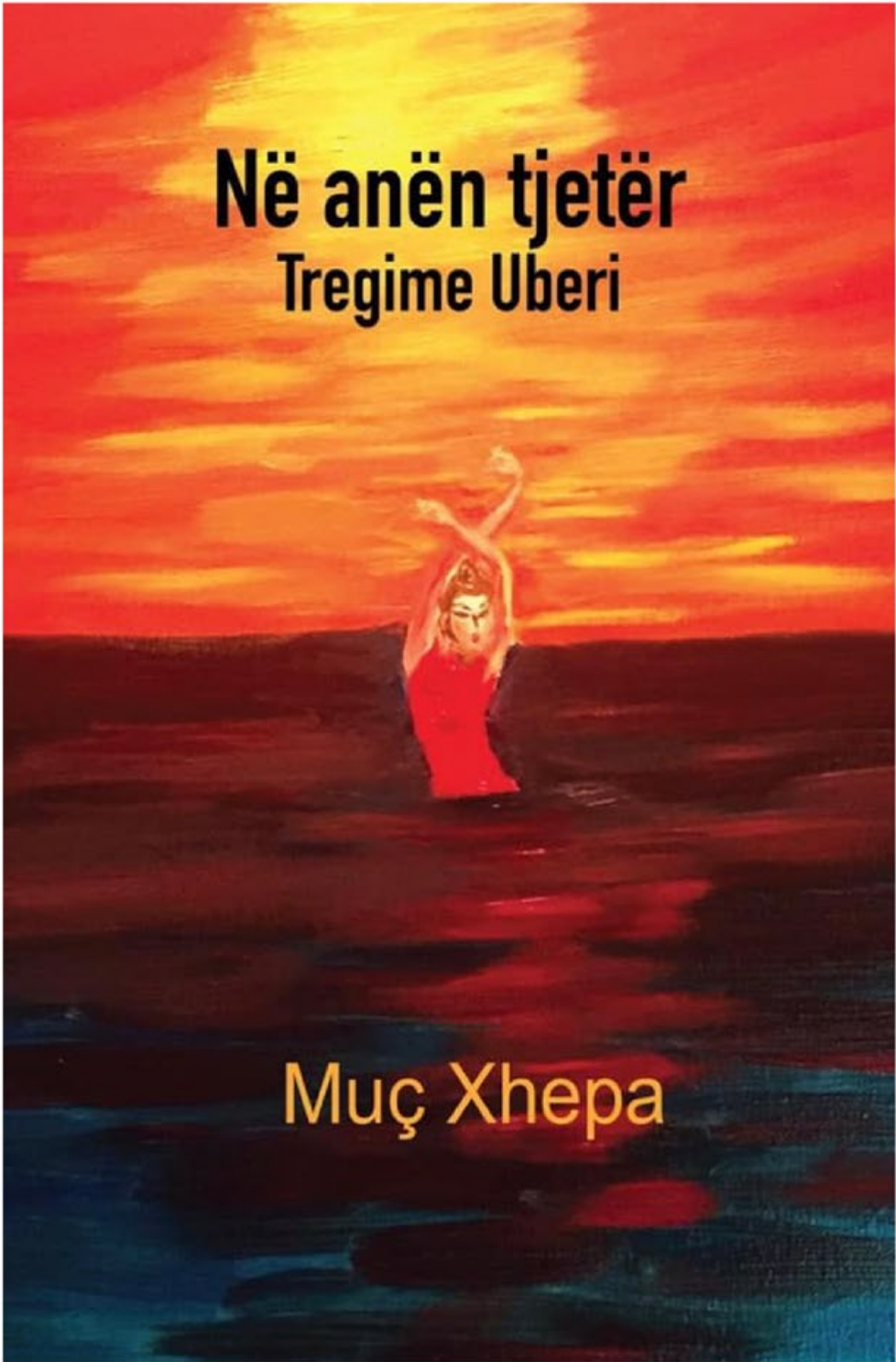
“Koha është dhe mbetet e përjetshme, kurse diktaturat dhe njerëzit janë të përkohshëm”. E shkëputa këtë postulat nga monologu i njërit prej personazheve të këtij libri, me mendimin se ndoshta kjo mund të ishte një nga shtysat bazë nga është motivuar autori për të shkruar këtë libër kaq interesant. Dhe nuk e ka pasur keq. Sepse, “Në anën tjetër, tregime Uberi” është një libër që di të rrëfejë në vetën e parë ngjarje dhe ndodhi të dala nga një kohë dhe vend i çuditshëm, ku njerëzve çdo mëngjes u kërkohej të raportnin për ëndrrat që kishin parë gjatë natës dhe më pas të shkelnin mbi to pa mëshirë. Nga një vend, ku njerëzit i ndiqte hap pas hapi syri i “Big bradhërve” të partisë në pushtet dhe spiunëve të pafund, që gëlonin ngado të hidhje sytë, nga një vend i kthyer në ferr dhe Golgotë, ku për ata që s’dinin ta mbyllnin gojën dhe s’pranonin të zbatonin citatet bolshevike të “Enhaxhuz-esë” kishte Spaç, kënetë Maliqi dhe Qafë-Bari.

Në këtë kontekst, krijimet e këtij autori luhaten sa mes tregimeve të mirëfillta artistike, aq edhe mes refleksioneve të gjera dhe të thella për një periudhë kohore të quajtur komunizëm. Edhe për të ashtuquajturën demokraci që erdhi më pas. Pavarësisht emërtimeve të ndryshme, në thelb ato mbesin periudha kohore që pak ndryshojnë nga njëra tjetra, për sa i përket iluzioneve dhe zhgënjimit që mbollën te njerëzit e thjeshtë. Është kjo arsyeja që e ka bërë të vështirë edhe sot e kësaj dite skicimin e një kufiri ndarës mes tyre. Liria e cunguar dhe demokracia vetëm në letër, janë që të dyja dimensionet e munguara apo të dhunuara brutalisht.

Në këtë kontekst janë të shumtë autorët e letërsisë së postdiktaturës, që kanë provuar herë pas here të vihen në kërkim të tyre, por pak ia kanë arritur t’ia dalin me sukses. Natyrisht të tilla përfundime janë të pritshme, pasi tema të tilla kaq madhore janë aq të gjera, sa dhe delikate. Kam përshtypjen se libri i Muç Xhepës jo vetëm ia ka dalë t’i pasqyrojë këto mungesa, por edhe të krijojë një lloj komunikimi në distancë, mes realitetit dhe asaj që u pretendua se po vinte. Një arritje e tillë mund t’i dedikohet talentit dhe njohjes së thellë që ka ky autor për këto periudha, duke provuar thellësinë e të vështuarit të gjërave dhe jo tangencialitetin. Pësia e ngjarjeve dhe aftësia pasqyruese e personazheve kanë qenë edhe një plus më tepër për autorin, për materializimin e asaj që ka marrë përsipër të trajtojë. Edhe pse ndonjëherë vihet re një sjellje disi e shkujdesur në strukturën narrative, faktet tregojnë të kundërtën. Autori është gjithmonë në kërkim dhe studim të personazheve dhe individëve të tij. Mjaf-ton vetëm një hollësi e vogël apo një komunikim spontan me një udhëtar të “Uberit”, që rrëfimi i tij të shkruhet dhe formatohet në funksion të ideve të autorit.

Përshkrimet e gjalla dhe të hollësishme të peizazheve të ferrta të ambienteve nga koha e diktaturës, rënkimet e lirisë të mbyllura në kasafortë dhe në gojën e një shqiponje të tjetërsuar nga ylli komunist, klithma e kufomave të masakruara në dekada në kampet e vdekjes të Maliqit, Elbasanit dhe Tiranës, s’janë gjë tjetër përveçse një dekor i trishtë i tragjedi të pafundme të ndodhura në këtë vend. Ky është shkaku që shumicën e personazheve të këtij libri do t’i ndjekë nga mbrapa me kokëfortësi thënia e Longfellout: “Shpresat e mia, si gjethe të thara, bien shpejt”.

Duke qenë një ditar pa data i një shoferi “Uberi”, që lëviz nëpër rrugët e kryeqytetit amerikan, Uashingtonit, bisedat e

pafundme me njerëz të profesioneve dhe pasioneve të ndryshme, si: mjekë, artistë, diplomatë, zyrtarë të lartë të departamentit të shtetit, njerëz të thjeshtë, sindikalistë, poetë, senatorë etj., kanë përbërë gjithmonë një gjah të majmë për autorin, por gjëja më me vlerë këtu është aftësia e tij për t’u gjetur atyre, me një saktësi matematikore, homonimet përkatëse, me njerëz nga vendi tij, aq të panjohur për bashkëbiseduesit e tij amerikanë. Pikërisht ky është dhe “kurthi” i këtij libri, brenda të cilit kanë ngecur dhe vazhdojnë të ngecin personazhet reale, të gjallë dhe të vdekur. Kështu p.sh., Magda nga Uashingtoni, e braktisur nga i shoqi, i kujton autorit një histori të ngjashme të një shoqes së tij nga Rrogozhina apo një bisedë e rastësishme me një emigrante kubaneze, që kishte humbur të dashurin gjatë përpjekjes për arratisje, i rikrijon atij portretin e shokut të rinisë, Ilir Mitaren, përballë syrit vëzhgues të operativit të egër Sheme. Lexuesi nuk mund t’i përmbajë emocionet dhe tronditjen e thellë shpirtërore kur njihet me historinë tragjike të ekonomistit Petrit Isufaj, një nga specialistët më të mirë të industrisë së përpunimit të naftës, i cili, vetëm pse guxoi të parashtronte gjendjen mjerane të kolektivit të uzinës ku punonte, iu nënshtrua ndjekjeve dhe persekutimeve të egra dhe çnjerëzore nga organet e Sigurimit të Shtetit. Të së njëjtës peshë dramatike janë edhe fatet e Selim Zymës dhe Hildës austriake, viktima të pafajshme, të cilat i paguan me jetë trillet dhe egërsinë e diktaturës.

Kjo gjë e bën kohën e leximit të këtyre tregimeve të shoqërohet me një gjendje ankthi dhe psherëtimash, që vjen gjithmonë në rritje edhe nga fakti se koha narrative e tij shoqërohet vazhdimisht nga hija kobndjellëse e një kryqi, në të cilën janë gozhdur dhe kryqëzuar me mijëra e mijëra kufoma. Edhe pse zhurmat e kryeqytetit amerikan mundohen ta minimizojnë këtë prani, kujtesa s’mund ta refuzojë kurrsesi. Është kjo kujtesë që i detyron ata të zbresin edhe njëherë nga kryqi, për t’iu nënshtruar procesit të rrëfimit. Janë shpirta njerëzorë që ende i kanë peng ikjet e tyre të parakohshme nga kjo botë, heronj dhe heroina, të cilat diktatura më e egër në Lindje i gëlltiti dhe i masakroi me një egërsi prej përbindëshi. Tregimet e Muç Xhepës gjithmonë kanë provuar të evidentojnë raportet mes individit dhe diktaturës në një shoqëri pa demokraci, dhe ia kanë dalë. Kjo edhe për faktin se autori zotëron aftësi psiko-analitike të veçanta. Depërtimi në pjesët e mjegullta të koshiencës dhe subkoshiencës së individit dhe vendosja e tij në fokus, e kanë ndihmuar në zbulime befasuese. Në portretet e tyre tragjike, autori ka mundur të zbulojë heroiken dhe lirikën e brendshme të tyre. Është një binom me fuqi të jashtëzakonshme, që i ka bërë ata të ngjajnë kaq të bukur dhe fisnikë në sytë e lexuesit.

Le të shqyrtojmë tregimin kushtuar poetit, mjeshtër të sonetit, Uran Kostrecit. Tregimi ka një nisje të thjeshtë, por që gradualisht ngjitet deri në kufijtë e emocionit. Makina që ecën në një peizazh

gati-gati fantastik, rruga me dëborë, muzika dhe drita magjike e sonetit hënor, shoqëruar edhe nga historia tragjike e jetës së poetit, të mbeten të gdhendura në kujtesë për një kohë të gjatë. Ose tregimi tjetër, “Valsi vjenez”, kushtuar inxhinierit Selim Zyma. Ndonëse një tregim ku forca e tragjikes duket se mund të çajë edhe malin, jo më qëndresën e disa individëve të vendosur në darën e terrorit, përfundimi është në kufijtë e të pabesueshmes. Heronjtë ia dolën përballë saj. Ashtu si në balada, ata u mbështetën fort mbas rrezes së vogël të dritës që vinte nga lart. Si ata dhe shumë të tjerë, Lef Nosi, Emin Haxhiademi, Uran Kostreci, Petro Zheji, Petrit Isufaj, Naim Asllani, Bardhyl Narazani, Mira, Rexhep kino-operatori, Selim Zyma, Hilda, Ismetja, Ilir Mitarja etj. Janë personazhe me një vështrim të bukur, por edhe me një epikë qëndrese në vetvete. Edhe pse makina vrastare e diktaturës i vrau, i dogji dhe persekutoi, ata mbetën gjer në fund të bukur dhe fisnikë.

Cila ishte arsyeja? Arsye ka disa, por më qendrorja ishte se ata ditën të ruanin nga degradimi institucionin e ëndrrës. Vetëm ajo dhe askush tjetër i bëri ata të mbeten të tillë në një kohë të pa kohë. Të ëndërronin edhe kur ishin tetëqind metra thellë në galeritë vdekjeprurëse të Spaçit apo të zhytur gjer në fyt në llucën thithëse të kënetës së Maliqit. Heronjtë e Muç Xhepës janë të ngjashëm vetëm me vetveten, ndonëse më kujtojnë herë-herë heronjtë lirikë të Nizar Qabanit, për të cilët nuk kishte rëndësi sa herë ndalnin orët, por sa herë do të rrotulloheshin ato sërish në të ardhmen. Ndaj është e kuptueshme që refleksionet e herëpashershme të tyre nuk ndodhin për të mbushur kohët e mbetura, por dhe për t’u treguar brezave përvojat e tyre. Nuk mund të ketë të ardhme pa një të shkuar dhe çdo shembull i dikurshëm mund të orientojë realitetet dhe të ardhmet e tyre në autostradat e duhura. Në tekstet narrative të tyre, secili e mishëron vetveten me portretin e atdheut. Edhe pse mund të kenë mbyllur mbas vetes nga një derë gulagu dhe halli, edhe pse i ndjejnë akoma sytë përqeshës të persekutorit apo vrasësit të ëndrrës së tyre, ata vazhdojnë të mbesin sërish të veshur me një mantel të purpurt ideali dhe pastërtie.

Është ky lloj idealizimi që nënshkruan edhe pavdekësinë e tyre, pohon artistikisht dhe në nëntekst autori. Dhe për ta përforcuar më shumë këtë gjë i vesh portretet e tyre edhe me një fragment kënge apo balloje vjeneze. Muç Xhepa është vetë një prej tyre. I burgosur i ndërgjegjes dhe mendimit të lirë për kaq vjet. Kjo është edhe një nga arsyet që portretet e vizatuara prej tij janë kaq të afërta dhe të prekshme për secilin. Në anën tjetër, autorit nuk i durohet pa parodizuar me një theks të ndjërë satire diktaturën dhe veglat e betuara të saj. Hetues, prokurorë, spiunë e vegla të tjera qorre. Ishin ata që vunë në lëvizje makinerinë e saj vrastare dhe vazhdojnë ta bëjnë ende.

Më ka mbetur në mendje portreti prej liliputi i Agim Popës, përballë Makensen Bungos, në orën e gjeografisë dhe ndihem i trishtuar që flas të njëjtën gjuhë me të, sepse janë ata dhe vetëm ata shkaktarët potencialë që sollën rrënimin tragjik të këtij vendi. Zoti marrtë hak mbi ta! Gjuha e tregimeve të këtij libri është e pasur dhe e zhdërvjellët. Dublimi i rrëfimeve dhe bashkëjetesa e dy linjave brenda një tregimi nuk ia ul intensitetin, pasi autori priret nga një e folur gati-gati telegrafike, pasi i jep më tepër rëndësi dialogëve dhe kthesave të befta të situatave. Përdorimi i simbolikave, si cilësi e prozës moderne, është një plus më shumë për të. Libri “Në anën tjetër, tregime Uberi” është një libër që duhet të mbahet në duar, jo vetëm për t’u lexuar, por edhe për të medituar mbi të gjatë, shumë gjatë.

KUR VDIQ BABA

Kur vdiq baba,
vdiq një pjesë e imja
vdiq pak edhe nana e pak edhe motra me të
vdiqën këmishat e tij
vdiq rroga ime e fundit në xhepin e djathtë
vdiq ditë e bekuar
vdiqën kërkimfaljet, shuplakat e forta, dëshirat që i pata
andrrat që s'i pata
vdiq pazari i mëngjesit, edhe krejt mëngjesi vdiq atë ditë.

Kur vdiq baba,
ka vdekë edhe një lís diku në malin e shenjtë
ka vdekë një e mirë, një mirësi, një përrallë nuk u tregua më
ka vdekë trupi që jeta nuk i dha gjë prej gjëje
se nuk quhet jetë
kur çdo pesë vjet, fatkeqësia gjen pagën e saj mbi ty.

Kur vdiq baba,
vdiq copë-copë në tepihun e banjos
u zvarrita deri te rubineti për ta larë fytyrën,
për ta parë vdekjen time,
për të harruar sa trupi po vdiste
po
të
njëjtën
ditë.

Kur vdiq baba,
kush nuk u kfill më në shtëpinë time
vdiq zënka e fundit, vdiq një bursë studimi për Amerikë
vdiq edhe diploma e shkollës, që sot s'është as leckë
vdiqën burrat e dobët të kësaj bote
vdiqën gratë të cilave natyra u dha shkelma shpesh e më shpesh
vdiq me babën edhe lumturia ime
vdiqën detet ku dikur futa trupin tim të pakohë
vdiqën fushat ku jam rritë i gëzuar
vdiq i dashuri im i harruar
vdiq gruaja ime që nuk do të ekzistojë kurrë.

Me vdekjen e babës ka vdekë një copë e imja e vjetër.

Me babën ka vdekur edhe e bukura
kompleti i librave të Asdrenit dhe Kapitali i Marksit.

Kur vdiq baba,
e ndjeva pickimin në shpirt dhe shtrëngimin e Zotit
i pashë para meje ata që nuk janë të bukur sa ai
se askush nuk është më i bukur se bukuria hyjnore e babës
se krejt patën jetën e mirë, po jo i imi babë
se shumica morrën përqafime kur ai derdhi lot
se fati ka shëtitur në qytet këmbëzbathur po babën tim nuk e takoi dot.

Kur vdiq baba, zanat e bardha më janë kthyer në gjarpër të zi e të gjatë.

Kur vdiq baba,
krejt orenditë e shtëpisë i kam rrotullu e nuk e kam gjetë
morra avion, e as në shtetin tjetër për të nuk kishte vend
i mbledha dromcat e mërzisë dhe i kapa bashkë, i përthekova.

Kur vdiq baba,
ka vdekur edhe një perëndi diku lart që u lodh së jetuari
ka vdekur një Eros që ditët e mura i pati të porositura
kanë vdekur shokët e tij, shoqet, kanë vdekur të afërmit që nuk janë kurrë të tillë.

Kur vdiq baba,
u ula buzë lurnit të lotëve të mi
dhe qava.

TË DIELËN

Të dielën
nisi lutja e mëngjesit,
dola prej kishës, mespërmes qytetit që e urrej.

Të dielën, me të nisur këngët e Papës
dikush nisi të më dhunonte në cep të rrugës
e di që bërtita
e di që ju kërkova të vdekurve të zgjoheshin
e di që pashë një dritare të mbyllef
e di që një fëmijë më shikonte nga larg dhe qeshte.

Të dielën,
muzika e liturgjisë po vazhdonte ritmin
ky burrë pas meje po më vran
e di që semaforat bënë zhurmë, njerëzit nuk shkelnin në zebra
e di që prapa meje dy maca u copëtuan në kontenjer
po më dhunonte dikush dhe ndihma nuk ishte shoqja ime.

Të dielën,
priftërinjtë po godisnin këmbanat
ky burrë e paska gjakun e keq
e di që nuk ka arsye
është hebre, a shqiptar, a rom i lënë pas dore.

Më ra të fikët.

Të dielën,
shpirtrat e humbur kërkojnë ta gjejnë veten,
ky burrë po më godet, forca e tij po ma mund takatin
ma ka mbyllë ky gojën, Zoti m'i paska mbyllë dyert
e di se u bë terr, dritë,
e di se një homoseksual nga larg po i kënaqte sytë
perënditë më kanë gjuajtur poshtë malit.

Të dielën,
burrat dhe gratë mbajnë në dorë librat e shenjtë
me partiturat për pagën dhe zogun e bardhë
ky burrë ka hy brenda meje, ka prekur e ka rrekur
janë të mbyllura të gjitha barnatoret
janë të mbyllura dyqanet e pastrimit kimik
ky burrë sapo më ndoti
më s'pastroi.

Të dielën
karantinës i shpëtoi veç kjo kishë
me kokë e godita kalldrëmin afër Muzeut të qytetit
e di që vetura e Policisë u bë se nuk po shihte
e di që me dy policë u pashë pingul në sy.

Të dielën,
brenda kishës po hahet sheqeri katror
ky burrë nuk po ndalon, nuk ka orientim
po e dhunon brishtësinë time
më ka kapur keq për barku, aty ky nëna ime më kapte butësisht
janë të mbyllura sallonet e ondulimit
kanë marrë fund sonatat e simfonitë
objekti i Operës së qytetit është nën dry
është mbyllë fytë prej kah do të shpëtoja
i është vënë dryni shkollës prej kah do të mësoja
e di që një sirenë e përgëzoi burrin që po më dhunonte.

Të dielën
në kishë u këndohet të fortëve.

Pantallonat i kam mbi patike, këmisha më është copëtu
vjella pak, trupi më është thy e laku.

Të dielën
brenda kishës, po hidhet vallja për të më shpëtu.

POETIKA E KUJTESËS NË VARGJET E NAFIJE ZOGAJT

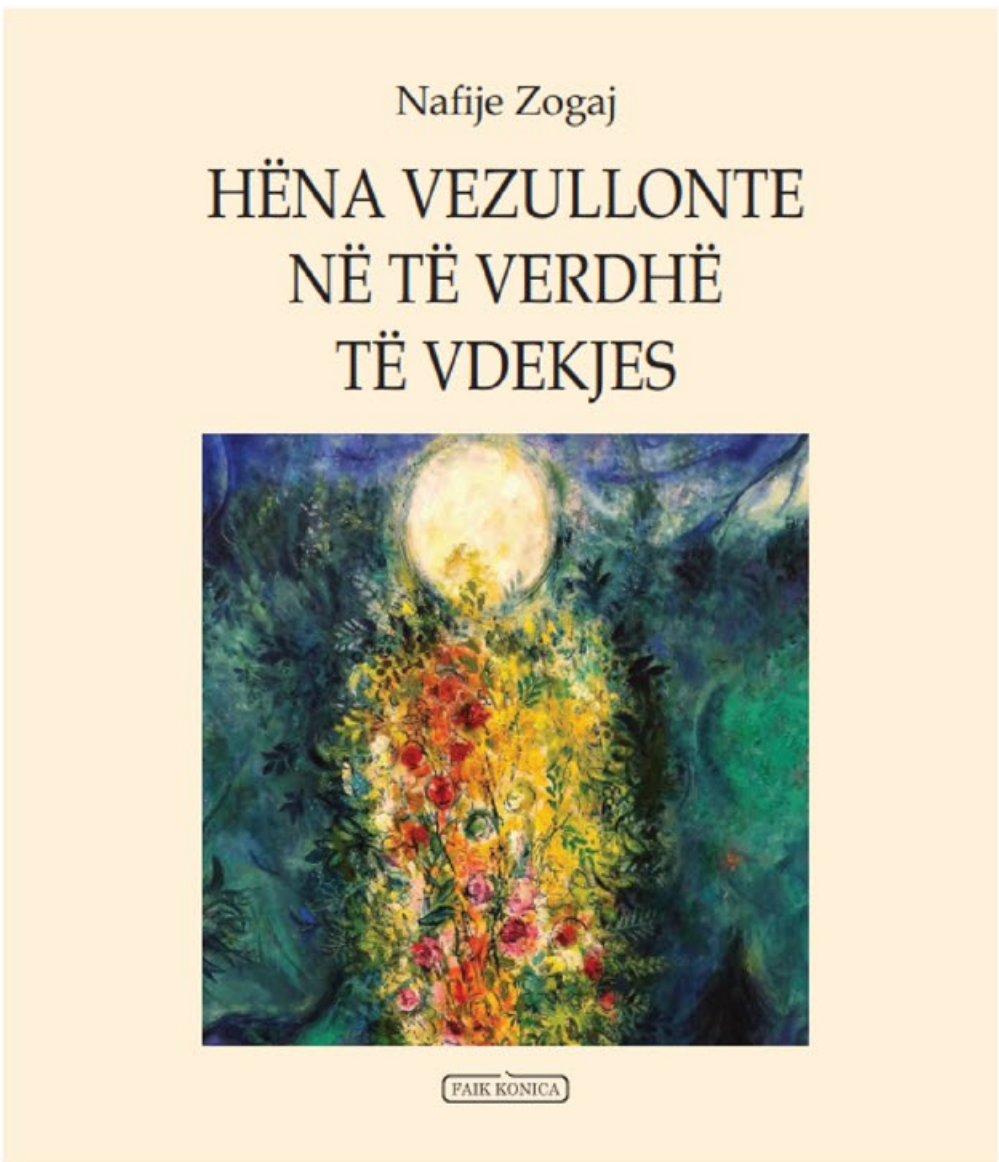
Poezitë e Nafije Zogajt japin një shembull të veçantë se aftësia për të parë thelbin e gjërave, e ndërthurur me aftësinë për t'i rrëfyer ato me emocion, janë parakushte për një poezi të realizuar

Zyrafete SHALA

Në klimën letrare që po mbretëron dekadat e fundit te ne, nuk habit fakti që pas botimit shumica e veprave përcillen me heshtje, për të mos thënë me indiferencë, dhe si të tilla ato mbeten pezull, jo vetëm pa vlerësim adekuat, por edhe pa një vend të përcaktuar brenda hierarkisë së letrave shqipe. Kjo indiferencë e kritikës letrare, krahas inkurajimit të botimit të teksteve që nuk përmbushin asnjë kriter, shpeshherë rrezikon edhe mosidentifikimin e vlerave të mirëfillta letrare, të cilat, për pasojë, mund të mbulohen nga harresa ende pa arritur te lexuesi. Në veçanti, përvoja të tilla mund të kenë veprat e autorëve që, edhe pse të vetëdijshëm për rrezikun të cilit i nënshtrohen, vendosin të futen në konkurrencën letrare duke u mbështetur vetëm në fuqinë e fjalës së tyre, pa llogaritur në mjetet jolettrare që gjithnjë e më shpesh po shfrytëzohen te ne për t'i evituar barrierat në botën e letërsisë. Nëse, tanimë jemi pajtuar me faktin se jemi të pafuqishëm për të ndalur uraganin e antivlerave që me fuqinë e tij shkatërruese ka depërtuar në çdo fushë, kërkohet së paku një përpjekje serioze për t'i shpëtuar ato pak vlera që po arrijnë të lindin të shëndosha në ambientin toksik të kulturës sonë.

Një libër që ka merituar më shumë vëmendje, qoftë nga kritika letrare apo nga portalet që synojnë të përcjellin prurjet e reja në letërsi, është padyshim vëllimi me poezi "Hëna vezullonte në të verdhë të vdekjes" i autores Nafije Zogaj, botuar në vitin 2021 nga shtëpia botuese Faik Konica dhe me redaktor profesorin Anton Nikë Berisha. Bëhet fjalë për një botim me ndjeshmëri poetike të veçantë e që artikullohet përmes një shprehësie e cila ndryshon rrënjësisht nga korniza estetike që dominon aktualisht në letërsinë tonë. "Hëna vezullonte në të verdhë të vdekjes", është vëllimi i tretë me radhë i autores Zogaj, por që botohet me një distancë kohore 24 vjeçare nga libri i fundit i saj; periudhë kjo që flet njëkohësisht edhe për qasjen e autores ndaj letërsisë, përkatësisht poezisë. Poezia për krijuesen Zogaj nuk konsiderohet si mjet për të krijuar emër, e as si privilegj që i siguron vend në 'elitat' kulturore; ajo është e preokupuar që flukset e ndjesive të saj emotive të arrijë t'i transponojë në fjalë dhe me to të ndërtojë një botë poetike të denjë për t'u quajtur poezi.

Lexuesi i vëmendshëm, që ka ndjekur rrjedhat e poezisë sonë bashkëkohore, qysh në poezinë e parë të këtij vëllimi vëren se ka të bëjë me një autore që nuk ndikohet nga kaosi i zërave të kohës, por këmbëngul në artikullimin e botës së vet emotive përmes një shprehësie që dallohet me tendencën e ekonomizimit të gjuhës e që shkon drejt një stil lakonik; tendencën e shmangies nga figurat e klishezizuara, krijimin e figurave befasues, funksionalizimin e tyre brenda poezisë dhe thjeshtësinë e ligjërimit që përmes forcës depërtuese të mendimit rezulton me krijimin e emocionit të fuqishëm. Me këto veçori, mënyra shprehëse e krijueses Nafije Zogaj shfaqet si vazhdimësi e propozimit estetik që për herë të parë në letërsinë shqipe e sjell poeti Xhevdet Bajraj, poezia e të cilit, deshëm ta pranojmë ose jo, e ka lëvizur rendin e hierarkisë së vlerave në krijim-

tarinë letrare shqipe. Nga ky këndvështrim, vëllimi poetik i Zogajt duket se po hap shteg të ri në formimin e një skolle poetike. Ndikimet e tilla dhe formësimet e shkollave të veçanta që nisin si propozim estetik i një autori, për të vazhduar më pas me shumë të tjerë, në letërsinë e popujve që kanë traditë më të gjatë dhe më të pasur të zhvillimit, janë tejet të rëndomta. Por, se a do të ndiqet kjo rrugë në të ardhmen edhe nga krijues të tjerë të rinj mbetet të shihet gjatë viteve në vijim.

Nëse si pikënisje për vlerësimin e poezisë marrim mendimin e Aristotelit se: "Dhuntia për të përdorur metafora është ajo që e dallon poetin nga ne të tjerët" - atëherë mund të themi se Nafije Zogaj e përmbush plotësisht këtë parakusht, ngase në poezitë e saj, metafora jo vetëm që shfaqet si figurë mbizotëruese, por edhe përdoret me mjeshtëri. Për më tepër, metaforat funksionalizohen plotësisht brenda poezisë duke arritur të krijojnë emocionin e fuqishëm, si një tjetër komponent që Thomas Hardy e konsideron esencial për një poezi të realizuar ("Poezia është emocion i vënë në varg"). Kështu, në poezinë e Zogajt na shfaqen qiej të varur në gishtërinj, zogj që bien në thellësi të syve, dritare mbi kodër, dhimbje që rrjedhin përmes lëkurës, apo që kullojnë në qiell, fëmijë që mbahen për re, ëndrra që mbahen në grusht e shumë metafora të tjera, të cilat shpeshherë krijojnë imazhe surreale që përkrijnë me të vështuarit dhe kuptuarit specifik të botës nga perspektiva e fëmijës.

Marrë në tërësi, poezitë e vëllimit "Hëna vezullonte në të verdhë të vdekjes", trajtojnë një shumësi temash e motivesh që vijnë si reagim ndaj përjetimeve që

kanë trandur botën shpirtërore të autores, apo si reflektim ndaj observimeve të realitetit të ashpër, të cilat janë ndarë në pesë cikle: "Qielli i varur në gishtërinj", "Me diell në fyt", "Njeriu me flokë ngjyrë akulli", "Diçka si vetëtimë" dhe "E verdhë mbi të zezë". Meqë secili cikël meriton vëmendje të veçantë, kësaj radhe do të ndalemi vetëm në poezitë e ciklit të parë, që paraqesin një kthim në të kaluarën, gjegjësisht një rrugëtim retrospektiv që nxjerr në pah thënien e Kantit se: "Koha nuk mund të paraqitet veçse nëpërmjet mediumit të jashtëm të hapësirës." Rizbulimi i përjetimeve, ndjesive, përvojave e perceptimeve të 'harruara' që kanë vënë themelet e unit të subjektit lirik, bëhet duke u nisur nga shtëpia që ishte e ndërtuar me gurë të zhveshur nga myshqet / drurë të harruar, qerpiçë e djersë të njoma / me një arkitekturë të tillë / që dielli i binte nga të gjitha anët. (Shtëpia e dallëndysheve) Kemi pra shtëpinë e fëmijërisë, si simbol hapësinor të së kaluarës së largët, që shpreh gjenezën e identitetit subjektiv dhe në të njëjtën kohë krijon distancën, por edhe ndryshimin, mes të kaluarës dhe të tashmes. Shtëpia, së cilës dikur i binte dielli nga të gjitha anët, është po ajo shtëpi që tani: hija i bie / gjithnjë në të njëjtën anë. Këto dy perspektiva mbi të njëjtin objekt, shfaqin kujtesën si një proces aktiv, brenda të cilit imazhet transformohen, rindërtohen dhe marrin kuptime të reja poetike.

Nëse jeta gjatë fëmijërisë ndriçohet nga të gjitha anët, në një moshë të mëvonshme, situatat e saj që shkaktojnë dhimbje mbeten të mbuluara nga hija, që nuk është asgjë tjetër veçse amnezi

infantile, gjegjësisht shtypje e ndërdishtme. Në këtë kuptim, gjurmimi i vetes që fillon nga fëmijëria, aty ku nis njohja me jetën, ndalet në disa dukuri e situata që, nëse jo për riparim, së paku, kanë nevojë për rishqyrtim. E tillë është edhe përballja me vdekjen. Madje, është pikërisht pamundësia e konceptimit të vdekjes nga mendja e fëmijës, ajo që bëhet barrierë për rikrijimin e peizazhit të plotë të parajsës së humbur. Kujtesa e subjektit lirik, që shfaqet si domosdoshmëri për të depërtuar në të gjitha humnerat e ndërdishtjes, ndalet në ato momente që nuk kanë arritur të marrin shpjegime të pranueshëm, apo edhe që kanë lënë vragë në imagjinatën infantile si dilema të pazgjidhshme: Me siguri ishe në shtëpi / Nuk ishe në shtëpi apo: për çudi / mua më kërkonin / më vinin pas / ty jo (Teksa fluturoje me krahë ëndrrash).

Pamundësia e dikurshme e zotërimit të situatave vështirëson edhe përpjekjen për ta sjellë të plotë imazhin e fëmijërisë; gjë që krijon përshtypjen e një tabloje që vende-vende duket se është dëmtuar. Prej kështu lind edhe mohimi i përpjekjes për t'u rikthyer: "nuk dua të kthehem në të kaluarën / unë isha atje / dhe nuk munda ta shpëtoj fëmijën që më rrëshqiste nga krahët / e mbytej në një pellg / të turbullt / të errët / të thellë". (Unë isha atje) Mirëpo, përkundër mohimit të vendosur, kthimi bëhet, dhe ky kthim në një varg poezish shfaqet në imazhet ku dukuritë, objektet, njerëzit dhe relacionet me ta zhvishen nga kompleksiteti, për t'u parë në një dritë tjetër, nën dritën e pafajësisë, që në këtë rast realizohet plotësisht, sado që qasja e subjektit lirik është retrospektive. Në figurën e nënës, personazhit strumbullar përmes të cilit krijohen më tej ndërveprimet me botën përreth, gërshetohet në njërin anë forca, sepse me duart e saj: ka përshkuar anë e përtej / diellin akull / shiun zjarr, ndërsa në anën tjetër butësia, ngase ajo qante: vetëm kur ndonjë dallëndyshe e vocërr / duke pritur gojëhapur ushqimin / binte nga pragu i folesë / dhe nuk arrinte ta shpëtonte / nga goja e maces. (Nuk di shumë për jetën) Dualizmi që përvijon portretin e nënës, paraqet një formë të pastër infantile të njohjes emocionale; prandaj rastësisht nënës i përshkruhen dy cilësi, që sado antagoniste në dukje, janë të domosdoshme për të siguruar baraspeshën dhe stabilitetin e fëmijës përgjatë trajektoreve jetësore.

Megjithatë, vëllimi poetik "Hëna vezullonte në të verdhë të vdekjes" përveç qasjes së mësipërme, ofron edhe shumë mundësi të tjera në rrafshin analitik, që padyshim do të përfshihen në një punim të ardhshëm. Poezitë e Nafije Zogajt japin një shembull të veçantë se aftësia për të parë thelbin e gjërave, e ndërthurur me aftësinë për t'i rrëfyer ato me emocion, janë parakushte për një poezi të realizuar. Zogaj nuk ngarend pas temave të 'mëdha', nuk përpigjet të fshihet pas petkut të hermetizimit, nuk përdor dialektizma e lokalizma për të arritur efektin emocional, ajo thjesht eksploron kujtesën e saj, rrugëton në universin brenda vetes, përpigjet t'u jep emër ndjesive dhe dukurive që nuk ka arritur t'i emërtojë dikur. Dhe është pikërisht kjo qasje e natyrshme ndaj krijimit dhe përgjegjësisë ndaj fjalës, që e rendisin veprën e Nafije Zogajt në mesin e veprave më të suksesshme të botuara vitet e fundit në letërsinë shqipe.

BISHTI

(Pamje)

Shpresa QERIQI

Jashtë bie shi i shpeshtë me erë; rrëmbyeshëm piklat e tij përplasen nëpër dritare. Burri e dëgjon me vëmendje (i bëhet se e dëgjon tek kullon vajtueshëm mbi pullaz) prandaj i duket sikur shi bie edhe nga tavan. Mbrapa ka lënë një korridor të ngushtë por ai tash qëndron përpara derës. Shtrin duart në të njëjtën lartësi me barkun derisa ndjen se ka prekur dërrasën, pastaj rrëshqet gishtërinjtë që të gjejë dorezën. Kthehet nga ana tjetër për ta kuptuar nëse e ka gabuar drejtimin. E hap derën dhe e mbyll pas vetes. Vajza qan por zëri i saj dëgjohej më pak. Burri nis një hap të shkurtër, bën dy-tre hapa, ndalet sa një frymëmarrje dhe nisat prapë. Një dhimbje e fortë dhe e gjatë njësoj si shpimi nga një gozhde ia ndal hapin. Është cepi i tavolinës. Katër cepat e saj janë me teh. Ndalet një grimë nga dhimbja, përpiqet, por nuk kujton përse ajo ndodhet aty e jo pranë dritares. Shan me të vogël dhe fërkon gjurin me shuplakë të dorës.

Burri merr drejtim të ri. Shtrati është dy hapa larg. Nga e majta e tij është kutia prej kartoni, afro një metër e lartë por përgjysmë e gjerë. Kutia është e hapur ndaj veç kërruset dhe fut të dyja duart brenda. Ndjen se ka prekur diçka dhe teksa e nxjerr dhe e shtrëngon me shuplaka, me një dorë përpiqet t'ia zbulojë formën. Është e butë, e fryrë si një top. Diçka e gjatë dhe e hollë i varet. I ngjan si një bisht. E kupton nuk është një bisht por një hundë elefanti. E hedh tutje. Burri merr të rrëmojë përsëri, në duar ka diçka rrumbullake, në një dorë anë heton dy këmbë të vogla, mes tyre një qafë të gjatë. Mendon se është një breshkë, sepse ai kishte prekur breshkë kur ishte fëmijë, madje e kishte qëlluar disa herë me gisht

në zhguall. E qëllon disa herë dhe e afron te veshi i djathtë por nuk dëgjon asnjë tingull. Vajza qan tërë kohën; burri e dëgjon bashkë me shiun që përplasat xhamave; në vesh herë i vjen një me të, e herë ia del t'i dëgjojë ndaras. Tash me gishta kap një gjë të butë- ai me zor i dallon- në kuti ka më shumë gjëra të forta. Nuk përpiqet të kuptojë cila kafshë mund të jetë, arushë nuk është, sepse ka dy këmbë të gjata. Që të mos i bjerë prapë në dorë ulet ngadalë dhe e lë në dysheme. Tani ka përveshur mëngët. Nervozizmi i kalon nëpër gishtërinj. Një gjë të fortë e kalon nëpër gishta, me një bark të fryrë dhe këmbë të vogla. “Është një sqep”, e buzëve të zbehta i ndrit një gaz. Nëpër mend kalon fëmijërinë e tij, lodrat atëherë ishin të gjalla, pula, zogj, qen dhe mace. Kujton më shumë pulat me zogj dhe sqepin e njëjës që ia çokiste gishtat e këmbës kur ishte fare pranë zogjve të saj. Burri ndjen diçka me këmbë (realisht ai e ndjen me gishtat e këmbës së djathtë) ndaj përkulet dhe e kap. Inatshëm tash po e shtyp dhe po e ndrydh në njërin grusht feçkën e elefantit që minuta më parë e kishte hedhur në dysheme. “Elefant i mutit”- mërmërit, dhe e hedh me nervozizëm. Ndjen se po humb durimin, megjithatë nuk ia mban të kthehet me një elefant. I vjen në vesh prapë zëri i saj. Fut kokën mes duarve pastaj me shuplaka mbulon veshët që të mos e dëgjojë. Tash duart e tij janë përbrenda kutisë prej kartoni, brenda kanë mbetur gjëra të forta, gjysmë të buta ose gjysmë të forta. I nxjerr të gjitha jashtë saj me nervozizëm. Drejton trupin dhe i lë të lira duart. Nuk kujton dot ku tjetër mund të ketë lodra. Shi nuk përplasat më xhamave (as nuk i bëhet më se e dëgjon tek kullon vajtueshëm) por vajza qan njësoj. Ashtu qëndron disa sekonda, dyshemeja tani është përplot lodra, i shtyn ngadalë me këmbë që të mos

pengohet, pastaj ec në drejtim të shtratit dhe ndalet atëherë kur nën gju ndjen dërrasën e poshtme të tij. Sot në mëngjes nuk ia ka rregulluar shtratin së bijës, çarçafi që i lidhet duarve e nervozon edhe më shumë. Gjen jastëkun dhe e hedh kur në cep të shtratit heton diçka. Merr gjënë e butë në duar, është e madhe por ia del ta shtrëngojë me shuplaka. Dy vesh të vegjël, mes tyre dy pulla, mes pullave një feçkë. Mbrapa nuk ka bisht. E mbërthen një emocion i lehtë dhe ofshanë i çliruar. Arushën (lexo: nëse me të vërtetë ishte e tillë) e mban me një dorë, me tjetrën gjunjazi kërkon jastëkun. Ngrihet në këmbë, arushën lë në shtrat, bie gjunjazi prapë dhe kërkon jastëkun. Nuk kujton dot nga cila anë e shtratit e ka hedhur, ngrihet, drejton trupin dhe pushon. Tash merr frymë i qetë, arushën mban në dorë, në mendje i vjen zëri i bashkëshortes, por nuk e kupton më çfarë e shqetëson më shumë. Ajo që do t'i flasë njësoj sikur atëherë kur ishte ngatërruar keq me kutinë e qumështit dhe i kishte dhënë fëmijës tre muajsh lëng portokalli, apo se ai lehtësisht mund t'i kishte marrë erë (lexo: sikur t'i kujtohej) dhe ajo nuk do të kishte përse t'i bënte të gjitha vetëm, madje nuk do të përpiqej kaq shumë, edhe nëse vetëm për të fshehur nervozizmin në zërin e saj. Në mendje i vijnë gjithfarë fjalësh, të shajë, të shfryhet e të bërtasë me sa ka zë. Një arushë, nëse me të vërtetë ishte e tillë, e kishte sjellë deri në atë pikë sa për dreq sa keq që nuk i lejohej t'ia këpuste ato dy pulla dhe ta linte vetëm me një feçkë. Arushën fut nën mjekër, s'ka kohë të rregullojë shtratin por me të dy duart përpiqet të zhvendosë tavolinën. Diçka e pengon; përkulet ta largojë.

Nuk arrin të bëjë as më të voglin dallim, kanë një madhësi, dy vesh të vegjël, dy pulla dhe një feçkë. Një drithërim i përsh-

kon trupin. Ka gjetur një tjetër arushë. “Dua arushën e kuqe”. Në mendje i vjen zëri i saj i hollë, njashtu hollë e godet supeve; nuk e dëgjon më tek qan, por plogështohet (lexo: Shpirti iu ndrydh pak; fryma i harxhohet në gushë; ose shiu që përplasej xhamave tash sikur e godet trupit, dhe vajtueshëm kullohet mbi të). Me gishtat e njëjës dorë shtrëngon tërëthor, derisa ndjen si i rreh damari. Pastaj i zhgënjyer e pranon se nuk ka si dreqin ta dijë se cila është e kuqja! Tani po mendon një numër; gjasmë ende beson në fat. Në mendje nuk i vjen asnjë i veçantë. Numrin tetë as nuk guxon ta veçojë. Ai kishte mbetur si numrat e tjerë pavarësisht që në një ditë krejt të zakonshme si kjo, një tetë, një datë që mbante përpara një tetë, ishte ditëlindja e tij. Nuk ka kohë të mendohet, numrat janë thjeshtë numra, datat gjithashtu, fundja ç'rëndësi mund t'i jepte sot ditëlindjes së tij. Ashtu në ankth u nis me të dyja dhe gjen derën me lehtësi. Mbyll derën pas vetes dhe drejton trupin. Përpara ka korridorin e ngushtë. Niset dhe ec përgjatë murit. Numëron hapat. Në hapin e nëntë ndalet, përkulet dhe lë poshtë një dorë arushë. Burri bën një gjest me krahët. Duket sikur i shkund. Me një dorë prek kornizën e derës, ndalet një copë herë përpara saj, ndjen gjoksin si i fryhet e i shfryhet papushim, pastaj mbledh veten dhe e hap. E thërret në emër dhe zëshëm e mbyll derën por askush nuk i përgjigjet. Tash burri është pranë divanit, ulet dhe zgjat dorën, dallon këmbën e vogël, pastaj këmbën tjetër dhe barkun. Jashtë po bie një shi i lehtë pa erë që nuk dëgjohej fare dhe vajza tash po fle.

U lëshua i lodhur në kolltuk. Tash përballë saj rri e qetësohet. Fshin djersën prej ballit me shuplakë të dorës. Ndjen si i pushojnë krahët dhe djersën si ia lëmon gishtërinjtë.

FUQIA SHPIRTËRORE KËPUT EDHE PRANGAT

(Avdush Canaj, "Edhe ëndrrat në pranga", "Armagedoni", 2022)

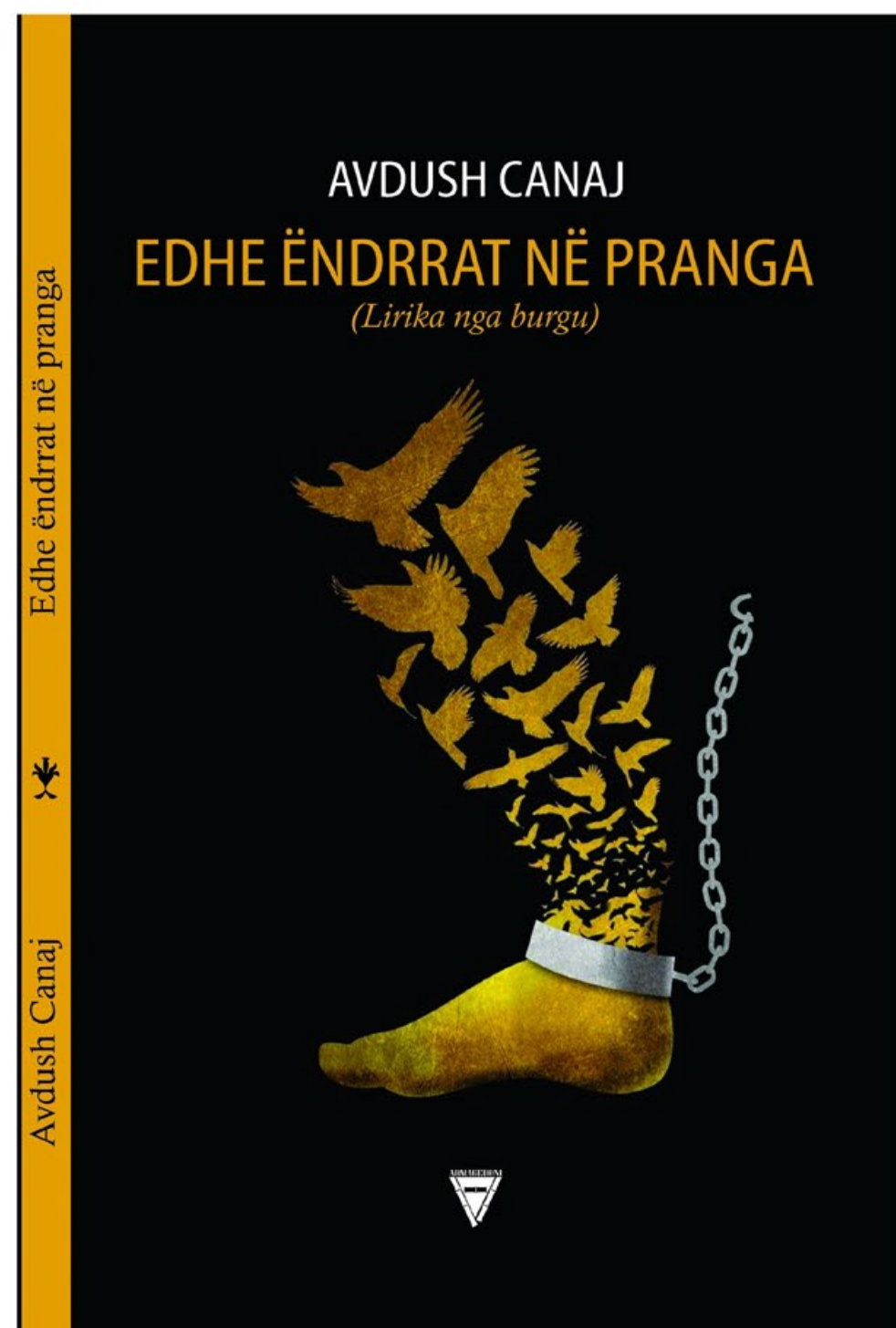
Adem GASHI

Përherë kam menduar se pikërisht në ëndrra projektohet liria absolute. Më vonë më është rritur dyshimi deri në vetëqortim. Këtij akti i ka ndihmuar Pallati i ëndrrave i Kadaresë dhe tashti dorëshkrimi i Avdushit për Ëndrrat në pranga. E çuditshme! Ëndrrat që nuk kontrollohen as nga vetë ndërgjegjja autoriale u survejuakan nga një dikush veshur me aureolën e pushtetit, të tiranisë, të diktaturës! Ëndërrimi, ndërkaq, ëndërrimi i figurshëm rezulton tjetër. E pra, liria absolute i mbeti mendjes, asaj të pakontrollueshmes e të pandalshmes. Kjo liri mendjeje i dha dorë autorit që edhe me tagrin e sakrificës, brenda burgut, të hedh nëpër fije të letrës së cigareve botën e fiktive, pothuajse si motërzim autentik të botës reale. Ah, ja ku na doli letërsia e burgut që kap dy krahë interpretimi: E shkruar në burg dhe që trajton tematikisht burgun. Kjo, siç nuk është e panjohur në letërsinë botërore, nuk është e panjohur as në letërsinë shqipe. S'do mend që na sillet në kujtesë Burgu i Haki Stërmullit.

Në fundin e shekullit XX na shfaqet me një farfuri mahnitëse Visar Zhiti. Lirikat e tij nga burgu nisin me mbamendje dhe zbardhen shumë më vonë në agun e demokracisë. Këtu morën shkas kritikët dhe studiuesit e letërsisë për emërtimin, si të thuash, të një formacioni stilistiko-letrar, Burgologjia. Pa dyshim që edhe Canaj, me librin më të ri, i përket këtij formacioni. Po, a është ky libër i ri?

Avdushin e njoha në Radiotelevizionin e Prishtinës kur që të dy zurmë punë aty, më 1977. Një djalë i ri që vinte me kaçurrela të argjendta, ngjashëm me Jeseninin, me kulturë, dije e talent për letërsi. Shënime autoriale të tij tashmë janë të njohura: shkollimi, vrasja misterioze e të vëllait Alushit nga UDB-ja, burgu e të tjera, por kishte edhe diçka të panjohur që vjen tashmë në ditën për diell, pas dyzetë viteve. Është ky libri Edhe ëndrrat në pranga. Ai tashmë ka publikuar dymbëdhjetë përmbledhe me poezi, një me tregime dhe një Tregim-roman, kryesisht për fëmijë. Tri prej veprave të tij janë nderuar me çmimet më të larta në Kosovë. Unë kurrë nuk e kam marrë të mirëqenë këtë përcaktorin Letërsi për fëmijë. Poezinë e Canajt, sikundër edhe të mikut të tij të ndjerë, Gani Xhafollit i kam lexuar dhe më kanë shkundur e tunduar estetikisht asgjëmangut me poezinë më moderne për të rritur.

Duke lexuar librin më të ri nuk ka sesi të mos ndalësh dhe të mendosh: si është e mundur që ky vëllim poetik për të rritur qenka shkruar në burg me të hyrë të viteve të tetëdhjeta!? Si është e mundur të ketë këtë nivel este-

tiko-letrar që mban me kaq dinjitet modernitetin e poesisit deri në ditët tona? S'ka si të jetë ndryshe pos faktit të talentit të rrallë, dijes, kulturës e përkushtimit; përjetimit të thellë dhe të mëvetësishëm; aftësisë vrotuese dhe depërtuese deri në skutat më të thella të shpirtit njerëzor.

Libri ka një strukturë kompakte. Ndahet në katër njësi: Syri i ferrit, Kur e përplasim derën e qelisë, Do të vij me diellin në duar dhe Kur dola nga ferri. Një vëllim me jo më shumë se 65 poezi. Atmosfera e vargjeve të Avdushit pashmangshëm të nxit shoqërime idesh me atmosferën e Ferrit të Dantes. Zaten ferri e burgu janë aty-aty me cerberë, ujë e qen-ujqër; me gjarpërinj e hiena. Derisa në librat e tjerë autori na sjell plot dritë e diell e lule e ngjyra, valle tropesh, figurash e metaforash, këtu loja e dritëhijeve është e mezi dukshme në labirintet e qelive. Sepse këtu ka një faj, një të pandehur për fajësi se dashka Nënë, Nanëloken, që i bie tagri i atdhedashurisë dhe i lirisë kombëtare. Po a nuk na e tha që në krye të herës autori, në fjalën moto: Në një fije letre duhani, në qeli, shkruaj vjershën për Atdheun?

Këtu gjithçka nis me arrestimin.

Të tjerat janë butafori bajate të shfaqjes groteske të teatrit nacionalist serb. Dhe arsenali e mjeteve është po ai i inkuizicionit mesjetar: dhuna, tortura fizike dhe psikike. Vargjet vijnë të shkurtra, të ngjeshura, por shpesh me një surprizë ironie që të habit. Kështu bëjnë vetëm njerëzit me shpirt të madh: Na i lëshojnë edhe gjarpërinjtë/ Ata bien të ngordhur nga gjaku ynë/ Gjak lirie. Kjo përballje me helmin dhe helmimin gjen serumin pikërisht në gjakun e liridashësve, në gjakun e lirisë. E ç'të thuhet më tepër? Autori jo se është kurnac fjalësh e frazash, jo se bën pozë modestie e snobizmi, por se natyrshëm e dend mendimin dhe ndjenjën. Është kjo arma më e fuqishme e tij përballë njeriut-makinë dhune, përballë gardianit avdall që kundërmon erë rakie e kërmë. Dhe sado që bishat përpiqen ta terratisin qiellin, poeti ka këndin e tij të vrojtimit:

*Dielli megjithatë përbirohet
kur s'është roja
dhe na i ngroh
duart e akullta.*

Një seri poezish vërtet prekin majat si realizime artistike. Të tilla i

shoh vargjet në lirikat: Me tela, Pas shpinës së një reje, Qeni, Lapsit ia nxorën zemrën, Vjershat i shkruaj tinës, Qelia, Ndoshta e të tjera.

Kush nuk do të tronditej kur të lexonte:

*Hëna s'do t'i shohë
duart tona skelet të gjallë.
S'i shtrëngojnë më as prangat
ndaj na i lidhin me tela.*

Ose:

*... edhe hëna e pa
barbarinë e barbarit mbi ne,
ndaj u fsheh
pas shpinës së një reje
për ta fshirë lotin.*

A nuk na i kujtojnë këto vargje Poemat e Makronizit të grekut Janis Ricos, kur në formë klithme shqiptonte: Nuk e besonim të jenë kaq të tmerrshëm njerëzit!?

Vetëm një poet kalibri, këtu në pozicionin e subjektit lirik, mund të shkruajë kaq durueshëm e me një vetëdisiplinë mahnitëse për tragjizmin epik:

*Dje Fuadit
ia thyen krahun e djathtë,
Skendës
ia këputën gishtin e unazës.
Sonte
ndoshta e ka radhën
njëra këmbë imja!*

E megjithatë, në gjithë librin nuk gjen asnjë çast molepsjeje e dorëzimi, asnjë çast rezignate, disfatizmi e nënshtrimi. Duket sikur ky soj krijuesish janë ngjizur me legura të paasgjësueshme. Ndaj i jep zë shpresës dhe besimit: Do të kthehem me diell në duar.

...dhe do të vijë çasti të dalë që andej. Po autori ka një peng dhe i duhet ta thotë:

*Te dera më priste pëllumbi,
që e ndaja bukën me të përditë,
nën flatra kishte fshehur vargjet,
poezitë.*

Ndoshta më e saktë do të ishte shprehja: poeti thotë edhe të pathënat. Në gjithë librin nuk kam gjetur shfryrje të pakontrolluar të ndjenjave, sikundër as cerebralitet e përsiatje shterpe për të krijuar iluzione filozofemash. Është këtu jeta e tëra, e zhveshur nga kostumet solemne, por e veshur me atlas mëndafshi të zi, me shpirt e fisnikëri atdhetare e njerëzore.

Avdushi, i ndërgjegjshëm se mjeti artistik i ndërtimit letrar është fjala dhe vetëm fjala, ka dëshmuar një kulturë gjuhe që rrallë e shohim te sivëllezërit e tij shkrimtarë.

Unë nuk e di se ç'fshehtësi mban laboratorin krijues i Avdush Canës, se ç'sjell e nesërmja e tij pas këtij libri, po e di se këtu na i dha shenjat e një horizonti para agimit të ri.

DËSHMI E PËRKUSHTIMIT TË POETIT NDAJ POEZISË

Lasgushi përdor shumë shprehje poetike në ditarët dhe letrat. Gjuha e tij është shumë e pastër, përdor një fjalor të zjarrtë të dashurisë, me muzikalitet dhe ngjyrim poetike

Sulejman MEHAZI

Çdo kush dhe secili mund të luajë me akrepat e orës, t'i lëvizë ato para ose prapa, por kurrë nuk do të mund t'i kthejë mbrapa akrepat e kohës së vet, mirëpo poeti ynë me një vetëdije dhe mendje gjeniu e kuptonte se gjëja më e çmuar në botë është koha dhe nuk e nënvlerësoi dhe nënçmoi duke shkruar ditarët e tij, pikërisht e kuptoi se koha është pjesë e jetës së tij dhe kjo kohë e bëri poetin të pavdekshëm dhe të përjetshëm. Ditarët janë lloj i letërsisë autobiografike "...tregim retrospektiv në prozë, që një person real e krijon nga ekzistenca e vet personale, kur vë theksin mbi jetën e vet individuale, posaçërisht mbi historinë e personalitetit të vet..."

Ditarët dhe letrat e Lasgush Poradecit do t'i ndajmë në dy lloje:

1. Ditarët dhe letrat konspiruese të dashurisë; 2. Korrespondenca, trajtesa dhe letrat të hapura për poezinë.

Ditarët dhe letrat konspiruese apo të fshehta të dashurisë janë: Shqipja, ditar korrespondencë, për këtë botim të librit u falënderohemi vajzave të Lasgushit, Konstandina Gushe dhe Marie Gushe, të cilat e kanë të arsyeshme që me rastin e 100 - vjetorit të lindjes së Lasgushit, nga dosja e fshehtë e tij, të botojnë dhe të publikojnë këtë ditar intim të dashurisë së poetit me gruan e tij të ardhshme Nafije Mema. Ditarët janë të viteve 1939 - 1940. Ditari është i ruajtur me xheloz të madhe nga poeti, më vonë nga vajzat e tij. Ky ditar nuk është klasik, por është i shkruar në formë letrash të dashurisë, frymuar me lirizëm poetik dhe lyer me prozë tregimtare; më shumë anon nga poezia se sa nga proza. Këto letërkëmbime në këtë ditar janë jo proza poetike, por poezi prozaike. Vet titulli i këtij ditari është metaforë më vete: "Shqipja, ditar, korrespondencë", këtë titull me këtë metaforë Shqipja e kanë vënë me aq mjeshtri bijat e Lasgushit, Konstandina dhe Marie Gushe, sipas letrës që ia dërgon Lasgushi Nafijes, më datë 16 nëntor të vitit 1939, kjo

figurë i jep forcë dhe vlerë shprehëse, ditarit.

E dimë se metafora si figurë mbretëreshë është shpirti i poezisë. Kjo e detyron poetin që të bëhet mbret i kësaj figure më të bukur poetike; kjo figurë mbretëreshë nuk e do falsitetin, këtë e thotë edhe vetë Lasgush Poradeci në ditarin e Meri Lalaj, "Lasgushi në Pogradec", të datës 30. 5. 1981, "...se poeti është poet, ai nuk mendon për veten e tij po për lartësitat poetike, poetit nuk i duhet kolltuku, se pastaj nuk do të bëhet poet, por kolltukofag". Shpesh Lasgushi thotë për veten e vet: "Unë jam anëtar i poezisë". Kjo na bind se poeti pasi është anëtar i poezisë, ky anëtarësim e ka detyruar që edhe jetën bashkëshortore ta bëjë pjesë të figurës poetike. Pse e themi këtë? E themi, se pikërisht figura e metaforës u bë shkaktare që poeti të njihet me të dashurën e jetës Nafije Mema - Shqipja.

Në vitin 1937, me rastin e kremtimit të 25 vjetorit të Pavarësisë, në Tiranë, në shkollën e vizatimit, mbahej një ekspozitë e skulpturës dhe e dokumenteve të heronjve, intelektualëve dhe patriotëve të Rilindjes Kombëtare. Në këtë shkollë ishin prezent edhe vajzat e "...Institutit "Nënë Mbretëreshë" të Tiranës. Profesor Jonus Blakçori kishte sjellë në ekspozitë klasën e VII dhe të VIII të nxënësve të Institutit, me gjithë kujdestaren Ella Dishnicën..." . Nxënës e klasës së tetë në këtë shkollë ishte edhe Nafije Mema e cila ishte poete, "ajo do të binte në sy të poetit në mes shoqeve jo vetëm për nga bukuria fizike, por edhe për sjelljen fisnike, urtësinë, veshjen e saj elegante, aq sa shumë shoqe të saj do të thonë se "Ajo është speciale", që më vonë do të bëhet gruaja e ardhshme e poetit më në zë të kohës, Lasgush Poradeci...", metaforë e jetës bashkëshortore. Ku është simbolika e këtij ditari?

Simbolika e këtij ditari është se ka të bëjë me dashurinë e poetit. Kjo dashuri nuk është e rëndomtë, është metaforë, sepse ashtu kanë vendosur të dashëruarit, "është fjalë e dhënë shqiptare. Fjala e dhënë shqiptare quhet besë shqiptare...Kjo? E Shqipes!

Jo?? E Shpirtit t' im!! Ty të merr në kraha dhe të uth me zjarr Lasgushi yt.", pastaj letërkëmbimet e të dashëruarve do të mbeten si shembull letrash të dashurisë.

Lasgush Poradeci ishte në moshën e thellë të djalërisë, në moshën 38-vjeçare, kurse Nafije Mema ishte në prag të mbarimit të klasës së VIII; Lasgush Poradeci kishte lindur më 1899, kurse Nafije Mema më 1920.

Rëndësia tjetër është se Lasgush Poradeci ishte ortodoks, kurse Nafije Mema myslimane, si tolerancë fetare. Por, mos të harrojmë se kjo martesë ndodhi kur kishte inate dhe ndarje fetare të mëdha në kohën e para Luftës së Dytë Botërore. Sikur të kishte ndodhur gjatë kohës së sistemit monist nuk do ishte interesante kjo martesë.

Simbolika apo metafora tjetër është se bashkoheshin dy dialektet kryesore të gjuhës shqipe toskë- Lasgushi dhe gegë- Nafija, që do të thotë bashkimin e shqiptarëve në një shtet dhe dashurinë ndaj kombit. Kjo argumentohet me rikthimin e Nafijes në Shqipëri. Ç'kuptojmë me këtë metaforë të rikthimit të Nafijes në Shqipëri? Kuptojmë se dashuria nuk është para së gjithash qëndrim ndaj një personi konkret, por është një drejtim i Lasgushit që përcakton marrëdhëniet me popullin e vet në tërësi dhe jo vetëm ndaj Nafijes- Shqipes. Ai nuk do të dashurojë rëndomë si të tjerët dhe nuk do të bëhet indiferent ndaj popullit dhe Shqipërisë së vet. Po qe se dashurojmë vërtet një njeri, atëherë patjetër duhet t' i duam të gjithë njerëzit, ta duam gjithë botën dhe jetën. Poeti thotë: "...Ky është emri yt i vërtetë tashi e paskëtaj, do ta mbash me mall dhe me durim, është simbol i pavdekur i atdhedashurisë s'onë, bashkimin me një i shpirttrave t'ona kështu të përvëlura... Pra, Lasgush Poradeci në personin e Nafijes- Shqipes i donte të gjithë, popullin e vet, e donte atë dhe veten. Poeti nuk ishte vetëm fenomen artistik, por fenomen familjar dhe shoqëror.

Simbolika tjetër është se Lasgushi përdor shumë shprehje poetike në ditarët dhe letrat e tij. Gjuha e tij është shumë e pastër, përdor një fjalor të zjarrtë të dashurisë, me muzikalitet dhe ngjyrim poetike siç thotë edhe profesori, shkencëtari, poeti, kritiku, eseisti dhe historiani i spikatur i letërsisë shqipe Agim Vinca në librin "(Po) etika e fjalës" se Lasgushi është poet edhe në letrat e tij...". Po ashtu vlen të përmendim edhe letrat e Nafijes në të folmen e gegërishtes, letra të cilat na çojnë të mendojmë se cili shkruan dhe shprehet më bukur: Lasgushi me atë muzikalitetin, ëmbëlsinë dhe shpirtin e toskërishtes, apo Nafija- Shqipja me atë energjinë apo fuqinë shprehëse të gegërishtes. Më poshtë po japim të plotë dy letra, njëherë të Lasgush Poradecit dërguar Nafije Memës, tjetra të Nafije Memës dërguar Lasgush Poradecit, për të argumentuar atë që thamë më lartë.

Zonjës Shqipe Lasgush Poradeci, Durrës-Tiranë, më 16 Nëntor 1939, ora 10.5 natën

Shqipja ime e dashur, Jam i lumtur që po të shkruaj letrën e parë me emrin Shqipe, të dëshëruar prej meje dhe të pranuar me aq gëzim dhe kryelartësi prej teje vetë. Më je lutur kaq herë të të shkruaj me këtë emër, nuk të shkrojtja gjë më sot sepse nuk e dinja mirë në e pranon nga gjithë fuqia e shpirtit t'ënd. Lutjet e tua të përsëritura më dhanë arsye të ta përmbushësh dëshirën më në fund sot. Ky është emri yt i vërtetë tashi e paskëtaj, do t'a mbush me mall dhe me durim është simboli i pavdekur i atdhedashurisë s'onë,

bashkim më një i shpirttrave t' onë kështu të përvëlura.

Shqipe! T' a dish sa gëzim, sa ngushëllim më fal ky emri yt i ri! Si më ra mua ndërmend? Pse e prite ti me aq dashuri? Desha të çmall një mallin t' im të brëndëshëm, t'a kem Shqipërinë gjithnjë të gjallë dhe të bukur dhe si nuse e re që është, t'a kem përpara syve të gjallë në veten t' ende, prandaj më ra nërmend ashtu. Ti e prite se mendova si mua, je gjithë vetëm Shqipëri, trup i pastër prej vashë shqiptare dhe shpirt fisnik shqiptar, je kështu drita jonë e të dyve në dashurinë e të shentit Atdhe.

Mba-e tashi këtë kurorë me mburrjen t' ende të dashur, është themeli i bashkimit tonë kombëtarë, kulmi më i lartë i dhembjes dhe i gazit dhe i ëndrës s' onë së përzemërt atdhësore. Kështu të bësh, kështu të bësh ti Shqipja ime e dashur. Nuk t' a them unë, ç' të t' a them unë atë që ti e di vetë. Unë kam bindje të madhe në idenë t' ende shqiptare, bëhem gjithnjë më i bindur se ti do të bësh tërë thërritë për të ngritur për dita më lart vetveten t' ende shqiptare. Për të kulluar dhe për të fisnikëruar sa vjen më shumë, me punë, me vepra, me prova të gjalla. Jo me fjalë, shqiptarësinë t' ende edhe me kaq gjë më sot mjaft të dashur për mua.

Kështu ti Shqipja ime e ëmbël? E kupton ti pse tashi heshtnja unë gjithnjë kur më pyetnje, dhe më kujtonjë dhe më luteshe dhe më qaheshe për emrin t' ënd të ri? Që pse s' të kam shkruar, pse s' të shkruaj, pse s' të dërgoj një letër me emrin Shqipe? Kur më telefonove prej Durrësi dhe më the " Shqipja ", dhe kur më the se të ardhni turp kur vajte në postë dhe pyete në ke letër me emrin " Shqipe" dhe postjeri të tha se jo, mua më ardhni keq për ty, po më ardhni dhe shumë mirë. Më ardhni keq dhe mirë, prandaj vendosa më në fund të të shkruaj ashtu. Dhe ti e di, vendimi im nuk kthehet. Vendimi im, është fjalë e dhënë shqiptare. Fjala e dhënë shqiptare quhet besë shqiptare.

...Kjo? E Shqipes! Jo?? E Shpirtit t' im!!

Ty të merr në kraha dhe të uth me zjarr Lasgushi yt.

Durrës, 18.XI.1939

Shum i dashur Lasgush.

Rrijë në shtëpi si e mpitë...Shtëpia që më parë ish për mua vëndi më i dashur, tashi s' më duket ashtu. Shkakun di t'a gjej vetë. Ishin njerëzit e kësaj shtëpie ma të dashur që ma banin shtëpinë të dashur, po tashti me qenë që njeriu ma i dashur i jetës s' ime asht larg, më ngjan kjo.

Lasgush, shpirti em! Sa më gëzove me kartolinën. Me ndërrimin e emrit në "Shqipe" më duket se kam le dhe një herë. Ndjehem më e lartë, më fisnike. Më duket se tashti do më duash më fort se më parë. Një ndjenjë e mbrëndëshme më siguron se Shqipja asht pëllumbeshe e shpirtit tënd të lartë, që të dhuron atë që ti e kërkon vite me rradhë: Zemrën e pastër të një femre kush-tuar ty dhe artit t'ënd. E frymëzuar prej dashurisë t'ende filloj ta ndryshoj jetën t'ime të zakonshme. Jam tuj u përmirsu e tuj u ngrit lart shpirtërisht për ditë sa më shumë. Reth meje tashti që të kam ty asht: Dritë. Kthjelltësi e Shkëlqim! Ngadal jam tuj e njoftun mirë jetën. Sa e mirë dhe sa e keqe asht, e them me bindje se jam e fortë me përballue valët e saja. Ç' prej martesës s' onë ftyra ime shpreh vetëm Lumturi të plotë. Ato ditë nuk fitova vetëm një burrë, por edhe një mësonjëse e edukues.

Shum të puthura e jotja Shqipe!

MELANKOLIA E TRISHTË NJERËZORE

Historia, poezia, u morën vetëm me shkëlqimin e maratonës, e askush nuk foli, as edhe për pak, për blozën mbi të cilën është ngritur ky shkëlqim; një masakër, lum gjaku dhe lotësh, humbje më tepër se fitore

(Hamdi) Erjon MUÇA

Këtë cikël interpretimesh, vëzhgimesh e hapa me Montale-n; me bisturinë më të mprehtë të shekullit të XX. Ndërsa tani do të shkruaj për Salvatore Quasimodo-n, melankolikun e hermetikëve. Vetëm se melankolia e tij, nuk është e tij. Siç shkruante Migjeni ynë: Flamujt e një melankolie të trishtë.

Quasimodo shkruan për melankolinë e trishtë njerëzore. Një lloj John Keats, por më i pjekur, dhe mbi të gjitha i ardhur në botë në një shekull tjetër; shumë larg romantikës, ai nuk thotë: por sikur kjo të qe një ëndërr?! Por: Ky është një makth pa fund! Nuk bën hipoteza. Shpalos të vërteta.

Ashtu si nga Montale, edhe nga Quasimodo kam marrë një krijesë të vogël për ta interpretuar, e pikërisht tek këto vogëlsi sintetizohet madhështia e poetëve. Pak a shumë si në natyrë: për të nxjerrë një grimcë diamanti, natyrës i duhet një copëz gymyri njëqindfish më e madhe, dhe pasi e shtyp deri në shterim, e djeg me temperatura të larta, arrin ta kthejë në materialin më të fortë që ne njohim; metaforë rrëqethëse; një rëndomtësi e zezë e kthyer në një grimcë xixëlluese.

Vetëm se kjo është tepër e thjeshtë, dhe poetët, rëndomtë këtë bëjnë; kanë bërë dhe do të vijojnë ta bëjnë; ose më saktë-

sisht, mundohen. Ndërsa hermetikët, përsosën atë që nisën romantikët; kthimin mbrapsht; morën një grimcë diamanti çfarëdo, nga apoteoza e diamanteve të historisë njerëzore për të na treguar gymyrin që ndryhej nën të.

Maratona, është një vend, por edhe një pikë historike. është një nga ata diamantë, që njeriu krijoi dhe me të cilat vijon të ndërtojë bizhuteritë e veta; diamant efimer i gymyrit njerëzor.

"Ankimi i mëmave në maratonë, - britma e zorrëve popullore - nuk u dëgjua prej askujt.

Historia, poezia, u morën vetëm me shkëlqimin e maratonës, e askush nuk foli, as edhe për pak, për blozën mbi të cilën është ngritur ky shkëlqim; një masakër, lum gjaku dhe lotësh, humbje më tepër se fitore. Vetëm se askush nuk deshi t'i dëgjonte, t'i shikonte këto humbje, ankime, lot dhe gjak. Njeriu i duhej, i duhet, ngadhënjimi. Nuk i duhet fraza; mjerë unë për ty që shkove për të mos u kthyer, por lavdi dëshmorëve. Njeriu, ngre katedrale hyjnore, me baltë e gjak duke i mbushur mendjen vetes, falë poetëve, se këto janë blloqe graniti. Me tragjeditë e tyre, bymyer me megalomani, tragjikët, e humbën ndjesinë e tragjikes. A nuk thoshte Nietzsche pak a shumë kështu?!

Greqia - ishte e lirë. është e lirë Greqia. Vargun e tretë, Quasimodo e mbyll me

një "Enjambement". është një figurë retorike që poetët, për më tepër hermetikët, e përdornin jo rrallë dhe që tek Quasimodo vërehet më qartë. Pra Greqia ishte e lirë. Mirëpo çfarë është në thelb Greqia, një nocion gjeografik apo një koncept filozofik?! Si nocion gjeografik asnjëherë nuk mund të flitet për liri totale. Ndërsa si koncept filozofik asnjëherë nuk mund të flitet për një mungesë lirie. Po Quasimodo e përforcon figurën retorike duke vijuar: "është e lirë Greqia". Pra, ky efimeritet njerëzor ishte dhe vijon të jetë i lirë, me edhe pa Maratonën, ose vion të jetë i pushtuar, me ose pa Maratonën. Duket sikur me këto vargje Quasimodo i bën jehonë asaj çaka shkruante Nietzsche: "Aty ku ju vështroni gjëra ideale, unë shoh- gjëra njerëzore, ah, tepër njerëzore." Në fakt, dukuria Nietzsche, pati një përplasje të fuqishme në mendësinë intelektuale, artistike, të shekullit të shkuar. Rrëzimi i idealeve do ta bëjë njeriun të çlirohet, pasi nuk është në rrezik pushtimi as nocioni gjeografik dhe as koncepti filozofik, por thelbi psikologjik njerëzor.

"Maratona është një vend ushtarësh - jo yshtjesh, këtu nuk rritet tempulli - dhe as altari."

Maratona është vendi i njerëzve, i njerëzoreve, dhe jo i idealeve, idealet nuk e lejuan kurrë njeriun të meditonte dhe

adhuronte qetësisht, ato e veshin ushtar nën urdhrat e një komandanti çfarëdo. Bota nuk është një vend meditimi, jetese, por përleshje.

"Pirgu i sajë është i plotë, nga lart - shikohet Eubea. Krimbi i historisë-gjithçka dokortësohet mbi tokë, - këtu lapidari dhe në tokë përkernare dhe shpata;"

Vëreni me çfarë vizioni e nis vargun: Pirgu. Dheu i hedhur përsipër një varreze masive, që ndonëse kanë kaluar mijëvjeçarë, akoma është i plotë a thua se trupat e mbuluar me të, të mos jenë dekompozuar, kthyer vetëm në kocka, por të sapombuluar. Maratona është një përvijimshmëri varrezash të përbashkëta, një mbulesë e lëvizshme masakrash, dhe nga mbi të bota vijon të duket po njëllonj. Krimbi i historisë: si larvat e trarëve që gërryejnë e gërryejnë, vijon të gërryej kujtesën e manipuluar të njerëzve, vetëm se mbi tokë njerëzit përvijojnë të nënshtrohen, jo ndaj një armiku fizik, por ndaj koncepteve filozofike, ndaj kontrollit psikologjik; lapidarët na shfaqin ngadhënjimin, për të na fshehur masakrën, vrasjen, vdekjen. Ky krimb na gërryen që ne të vijojmë me lapidarë të rij, për të mbuluar vrasje të reja. Një gënjeshtër të re, të ngjashme me gënjeshtren e vjetër, për të mbuluar të vërtetën e vetme, të pazbuluar kurrë.

"Ndonëse Maratona më shumë Maratonon, - burri i fushës së Argos jeton-mes muresh si kolibe vendroje."

Ndonëse kanë kaluar shekuj e shekuj evoluimi, njeriu nuk ka ndryshuar aspak. Quasimodo në këtë varg përdor një lojë fjalësh. Shqip mua mu desh që emrin Maratonë, ta kthej në foljen maratonon, ndërsa në italisht nuk është e nevojshme, ngaqë në të njëjtën formë, është edhe emër edhe folje.

Pra megjithë këtë glorifikim, tragjizëm, mitizim, të efimeres, ideale, njeriu po i njëjtë mbetet. Po ajo kafsha ca frikacake e ca agresive thuajse e evoluar. Hermetikët, ishin shpura e dishepujve të Zarathustrës të Nietzsche-s. Në të gjithë krijimtarinë e tyre duket sikur lexohet maksima e tij: "Nuk do të ngre idhuj të ri; të vjetrit mund të nisin dhe të mësojnë çfarë ndodh t'i kesh këmbët prej argjile. Të përmbysësh idhujt (termi im për "idealet") - është kjo, për më tepër, që i bashkëngjitet zezes time. Realiteti është zhveshur nga vlera e vet, nga ndjesia e vet, nga vërtetësia e vet, në atë masë sa është krijuar një botë ideale. "Bota reale" dhe "bota e dukshme". Mashtrimi i idealit ka qenë deri më tani mallkimi i lëshuar kundrejt realitetit, njerëzimi vetë është bërë, nëpërmjet sajë, gënjeshtar dhe i këllpët, thellë në instinktet e veta më të fshehta - deri në kultin e vlerave të kapërthyer kundrejt atyre nëpërmjet të cilave do të mund t'i garantohej rritja, e ardhmja, e drejta solemne e ardhmërisë.

MARATONA

Ankimi i mëmave në maratonë, britma e zorrëve popullore nuk u dëgjua prej askujt. Greqia ishte e lirë. Është e lirë Greqia. Maratona është një vend ushtarësh jo yshtjesh, këtu nuk rritet tempulli dhe as altari. Pirgu i sajë është i plotë, nga lart shikohet Eubea. Krimbi i historisë gjithçka dokortësohet mbi tokë, këtu lapidari dhe në tokë përkrenare dhe shpata; ndonëse Maratona më shumë Maratonon, burri i fushës së Argos jeton mes muresh si kolibe vendroje.

BETEJA E IDEVE NË LIBËR

Dashuria është shumë, shumë e rëndësishme. Shpesh kam folur dhe kam shkruar se ekzistojnë dy gjëra që vënë në lëvizje njerëzit, të cilave ata nuk mund t’u kundërvihen e që janë forcat kryesore lëvizëse: dashuria dhe politika

Nadin GORDIMER

Unë mendoj se të gjithë artistët e krijojnë botën, sepse ekziston realiteti dhe zhvendosja. Është më se e saktë se të gjithë artistët krijojnë plotësisht botën e re. Unë jam krijuese e fjalëve dhe jam plot me fjalë. Kjo është mënyra ime e të kuptuarit. Këtë gjë e kam arritur, sepse kjo është jeta. Në shoqërinë që jetoj, jam plotësisht e angazhuar, prandaj mund të përziej këto dy gjëra: idetë e mia, përshtypjet, atë që mendojnë njerëzit dhe që unë shoh midis tyre. Këtu nuk bëhet fjalë për guxim, çështja është tek e vërteta dhe ajo, në fakt, përmban edhe moralin. Në librin tim gjendet ajo që unë kam përjetuar dhe në ç’përfundim kam arritur duke parë të tjerët. Nuk është njëlloj si në veprat e mia të trilluarit nga fantazia, sepse këtu hyn në fuqi procesi që vjen pas ngjarjeve. Disa muaj ose disa vjet duhet vrrarë mendja për të gjetur edhe kokrrizën më të vogël të së vërtetës, e cila është pjesë përbërëse e asaj ngjarjeje, që nuk paraqet rëndësi vetëm nga jashtë. Pra, kjo gjë duhet të implemtohet në vepër, në mënyrë që të zbulohet karakteri i vërtetë i parashtrimit të idesë. Kështu përfshihesh në angazhim, kurse vetë përdorimi i fjalëve është një mënyrë angazhimi.

***

Jam e mendimit se dyshimi është një nga shfaqjet esenciale, prej të cilit ne hetojmë gjërat që të gjejmë pakëz të vërtete. Bota është shumë e ndërlikuar: duhen mësuar gratë, njerëzit, fëmijët; duhet studiuar ajo që kanë thënë, madje, edhe kuptimi i lëvizjeve dhe i gjeveve të tyre. Ai më nxit për hulumtime, sepse për shkak të angazhimit, është e rrezikshme të jesh shumë i sigurt dhe të mendosh se e vërteta është plotësisht në anën tonë. Gjithmonë duhet pasur dyshim nga pak, duhen bërë pyetje, madje, edhe të kundërta me ato që përjetojmë. Kjo është një

mister, sepse unë kam parë shumë njerëz të guximshëm. Për mua është një enigmë, sepse disa njerëz nga koha në kohë janë tepër kurajoz në jetën politike, por që nuk janë të tillë edhe në raportet vetjake. Kjo ndodh sepse qeniet njerëzore janë plot mangësi, kurse shenjtorët nuk ekzistojnë. Dashuria është shumë, shumë e rëndësishme. Shpesh kam folur dhe kam shkruar se ekzistojnë dy gjëra që vënë në lëvizje njerëzit, të cilave ata nuk mund t’u kundërvihen e që janë forcat kryesore lëvizëse: dashuria dhe politika. Këto janë dy forca të fuqishme. Dashuria gjithmonë është e rëndësishme, ajo është një dukuri joshëse, misterioze. Kur njeriu kalon moshën, mund të shfaqet një aspekt tjetër i dashurisë që nuk është as tërësisht miqësi, por as tamam dashuri. Kjo është diçka e ndërmjetme. Një miqësi e tillë mund të ekzistojë midis burrit dhe gruas, por që nuk është seksuale, sepse jeta seksuale për të dy vazhdon në jetën private, kurse miqësia e tyre është diçka e veçantë. Jam e bindur se midis qenieve njerëzore kemi një fytyrë tjetër të dashurisë, të cilën ne ende nuk e kemi zbuluar dhe kjo temë më tërheq shumë. Kjo është edhe tema e librit tim të ri... Në çfarëdolloj moshe një burrë dhe një grua mund të dashurohen, por kjo dashuri mund të mos mbështetet në marrëdhënien seksuale. Miqtë janë shumë të rëndësishëm për mua, sepse nuk jam e lidhur shumë me familjen. Kjo do të thotë se, krahas fëmijëve të mi dhe burrit, familja ime përbëhet edhe nga miq, të cilët i dua shumë. Ne kemi të njëjtat ide politike. Bashkërisht kemi luftuar dhe kjo ka shumë rëndësi, sepse këto janë lidhje solide. Nuk mund të mbash miqësi me dikë që është racist, sepse është jashtë arsyes. Kam konstatuar se në një familje vëllezërit dhe motrat janë bërë armiq midis tyre për shkak të politikës. Kjo ndodh gjithandej. Nuk mund të durohet një racist, nëse ju nuk jeni i tillë, gjë që është e kuptueshme.

***

Më vështirë e kam ndier veten në periudhën e rinisë, sepse, kur jemi të rinj dhe na ndodh diçka, na duket si fundi i botës. Prandaj nuk flemë dot, vrasim mendjen, por koha kalon, ne sikur fitojmë pakëz kurajë e qartësi dhe e kuptojmë se nuk është fundi i botës. Midis moshës njëzete-pesëvjeçare dhe tridhjetëvjeçare e kam ndier tmerrin: atëherë kërkojmë dikë, fillojnë vuajtjet e dashurisë dhe pikërisht në atë kohë jam divorcuar e më është dashur që fill e vetme të rris fëmijët. Por, pas gjithë këtyre peripecive, m’u duk vetja më e fortë. Pikërisht në atë kohë u bëra shkrimtare. Çdo gjë mund të ndodhë me ne në jetë, madje, edhe që të flakemi si një lodër fëmijësh që era e hedh tutje, por për mua profesioni i shkrimtares ka qenë gjithmonë parësor. Kur të mos jem në gjendje të shkruaj, atëherë mendoj se ky do të jetë fundi im. Kështu është nëse flet me sinjeritet. Unë i adhuroj fëmijët e mi që tashmë janë të rritur, çmoj jetën time private, por në të vërtetë jeta ime si shkrimtare është baza për gjithçka, është gjëja më e rëndësishme. Po, kam filluar të shkruaj që në moshën dhjetëvjeçare për kënaqësinë time, pa ëndërruar se do të shkruaja libra që do t’i lexonin të tjerët. Ju në Evropë as që mund ta merrni me mend jetën private të heronjve të mi, sepse nuk ka asnjë ngjashmëri me tuajën. Për heronjtë e mi gjithçka ka pasur një dimension tjetër: lufta e tyre kundër pushtetit të të bardhëve është gërshetuar me jetën më intime, me ambiciet vetjake, me dashurinë dhe me marrëdhëniet më të zakonshme njerëzore. Asgjë nuk është e thjeshtë në jetë në vendin, ku konfliktet tronditin çdo lloj qëndrimi parimor të personalitetit. Shpesh më pyesin nëse tema ime tashmë mund të quhet e tejkaluar. Por mendoj se plagët, që kanë shkaktuar konfliktet shoqërore, do të kërkojnë shumë kohë për t’u shëruar. Mjafton të

kujtojmë Gjermaninë, sepse edhe sot plagët e asaj lufte dhembin. Në Afrikën e Jugut aparteidi është i rrënjësor thellë në mentalitetin e njerëzve dhe, derisa ai të zgjasë, shkrimtarët do të jenë të nevojshëm që ta shporrin nga nënvetëdija e njerëzve.

***

E vërteta është se “problemet” në vendin tim nuk kanë vënë në lëvizje penën time, por hulumtimi dhe zbulimi i tyre nëpërmjet të shkruarit kanë bërë që të çahet korja sipërfaqësore e jetës afrikano-jugore dhe që unë të depërtoj në të, në saje të kësaj vepërtarie. Pra, të shkruarit ka qenë angazhimi im i parë. Këtë gjë pushtetmbajtësit, pa dyshim të bardhë, e kanë ndier menjëherë që në romanin tim të parë. Romani “Bota e të huajve”, që doli në vitin 1958, u ndalua menjëherë. Këto vite të tmerrshme kanë zbratur plumba mbi zezakët, të cilët janë përpjekur ta kundërshtojnë diskriminimin dhe, për këtë arsye, janë burgosur liderët e ANC-së (African National Congress). Që nga ajo kohë e në vazhdim, mua m’i kanë ndaluar edhe librat e tjerë dhe m’i kanë censuruar rregullisht. Unë jam angazhuar në këtë lëvizje edhe si qytetare. Që herët jam përfshirë në ANC dhe kam luftuar që t’i jepet fund së kaluarës së tmerrshme ndaj zezakëve, sepse kjo bart në vetvete peshën e mëkatit të të parëve tanë, të cilët prej shumë kohësh u kanë diktuar zezakëve se ç’duhet të bëjnë. Nuk kam qenë nga ato liberalet, që kërkonin të përmirësoheshin vetëm disa gjëra, por kam dashur që gjithçka të ndryshojë. Në libër jam futur si në një betejë, sepse gjithmonë aty zhvillohet beteja e ideve. Por, ndërkohë, kam dashur që ato të kenë ngrohtësi dhe intimitet, ashtu si në dashuri. I tërë ky sistem ka stimuluar deri-diku shkrimtarët, por me tendencë për t’u marrë frymën deri në atë shkallë, sa vetëm nëpërkëmbja t’u dilte para syve. Por, pavarësisht nga censura dhe ndalimi i librave të mi, nuk zgjodha ekzilim. Sartri është shprehur: “Ekzil do të thotë të humbasësh vendin tënd në botë.”

Çlirimi na solli gëzim të papërshtatshëm. Patjetër që probleme ka, por ekziston edhe vullneti për t’i zgjidhur ato dhe unë jam shumë e kënaqur nga kjo. Përsa i takon Mandelës, kam pasur privilegjin që ta shoqëroj në Oslo, kur ka marrë çmimin Nobel... Për mua ai është frymëzim: është njeri i jashtëzakonshëm, i vetmi i tillë dhe, sipas mendimit tim, nuk ka vend tjetër në botë që të ketë një të dytë si ai. Është kaq i mençur, kaq trim, me një fjalë, njeri i jashtëzakonshëm. Këtë ua them me sinjeritet. Pa dyshim, ai nuk është i vetmi, mund t’ju numëroj të paktën edhe pesë të tjerë, që kanë po ato cilësi. Natyrisht, ata janë më të rinj dhe do ta vazhdojnë atë që ai ka filluar, sepse e kuptojnë mirë realitetin politik të vendit. Mendoj se shkrimtarët nuk ndikojnë shumë në politikë, unë vetë kam marrë pjesë në luftën për çlirim, kam bërë sa kam mundur dhe tashmë jam shumë e lumtur që vendi im është çliruar. Lufta ka zgjatur plot pesëdhjetë vjet, madje edhe në kohën që Mandela ishte në burg, por gjithçka mori vrull tri vitet e fundit, pas lirim të tij. Probleme e vështirësi ka, sepse ato janë trashëguar nga aparteidi, tërë marrëzitë e tij janë trashëguar, sidomos në arsim dhe në punësim. Por duhet reaguar dhe duhet vazhduar me reforma, sepse në botë nuk ka vend të përsosur. Unë mendoj se e kemi filluar mirë, tashmë ka kaluar vetëm një vit që jemi të bashkuar si komb. Besoj se vështirësitë do të zgjasin edhe katër vjet, sepse duhen të paktën pesë vjet që të shihet progresi i vërtetë.

REGJISORI SERB NË TEATRIN "KOSOVA" TË TIRANËS

Në fund të shkurtit të vitit 1945, përderisa njësitë ushtarake shqiptare-jugosllave po bënë masakra mbi popullatën shqiptare në Maqedoni, Kosovë, Mal të Zi, Sanxhak e në Luginën e Preshevës, në Tiranë do të arrijë regjisor serb, Bozha Nikoliq, me qëllim që ta realizojë shfaqjen e parë profesionale teatrale në Shqipërinë komuniste

Shkëlzen HALIMI

Idila shqiptaro-jugosllave në prag të përfundimit të Luftës së Dytë Botërore dukshëm u reflektua edhe në bashkëpunimin kulturor. Autoritet e atëhershme komuniste të shtetit shqiptar, duke i respektuar në përpikëri parimet staliniste, kishin vendosur që edhe ndërtimi i kulturës të fillojë nga pika zero, pra të krijohet kultura komuniste, e cila në fakt bëri prerjen më të vrazhdë të kontinuitetit të kulturës shqiptare që kishte zënë fill sidomos në periudhën e Rilindjes Kombëtare, për të pasur një zhvillim të hovshëm në periudhën e Mbretit Zog, kur doli në pah një plejadë e intelektualëve me formim të shëndoshë kombëtar, e cila plejadë kishte një vizion të qartë për zhvillimin e gjithanshëm të shtetit shqiptar, përfshi edhe zhvillimin kulturor që në vitet 30-ta kishte filluar të lulëzojë përmes botimeve të shumta. Pikërisht këtë plejadë dhe këtë veprimtari të tyre, komunistët shqiptarë do ta emërojnë si kulturë borgjeze e dekadente.

Në fund të shkurtit të vitit 1945, përderisa njësitë ushtarake shqiptare-jugosllave po bënë masakra mbi popullatën shqiptare në Maqedoni, Kosovë, Mal të Zi, Sanxhak e në Luginën e Preshevës, krejt kjo në frymën e bashkim-vëllazërimit dhe eliminimit të atyre që ishin anti-komuniste, me kërkesë të palës shqiptare, ministri i atëhershëm i Republikës Federative Popullore të Jugosllavisë dhe shef i Agjitpropit, Millovan Gjillas, në Tiranë do ta dërgojë regjisorin Bozha Nikoliq, me qëllim që ta realizojë shfaqjen e parë profesionale teatrale në Shqipërinë komuniste, por edhe të ndihmojë në themelimin e Teatrit popullor shqiptar.

Që ironia të jetë edhe më e madhe, politikës së atëhershme komuniste shqiptare, fare nuk i pengoi që Bozha Nikoliq ishte një individ i shkolluar në periudhën e Mbretërisë jugosllave, kohë kjo në të cilën edhe kishte vepruar e punuar, por i cili nga pala serbe nuk ishte cilësuar si përfaqësues i kulturës borgjeze.

Në një deklaratë për gazetën "Bashkimi" (25 mars, 1945), me rastin e fillimit të organizimit të Teatrit shqiptar, Nikoliq do të theksojë se "kam ardhur nga Jugosllavia muke që të ndihmoj në realizimin e idesë së udhëheqjes suaj për themelimin e teatrit popullor. Do të bëj përpjekje që t'u ndihmoj me përvojën që kemi pasur, sepse ne që moti i kemi kaluar vështirësitë nëpër të cilat po kaloni tani ju. Si kryetar shumëvjeçar i Shoqatës së aktorëve, kam pasur rastin që të angazhohem në themelimin e shumë teatrove tona...Udhëheqja juaj e ka kuptuar rëndësinë edukative-kulturore të teatrit dhe e di se zhvillimi i vendit është i lidhur ngushtë edhe me zhvillimin e teatrit".

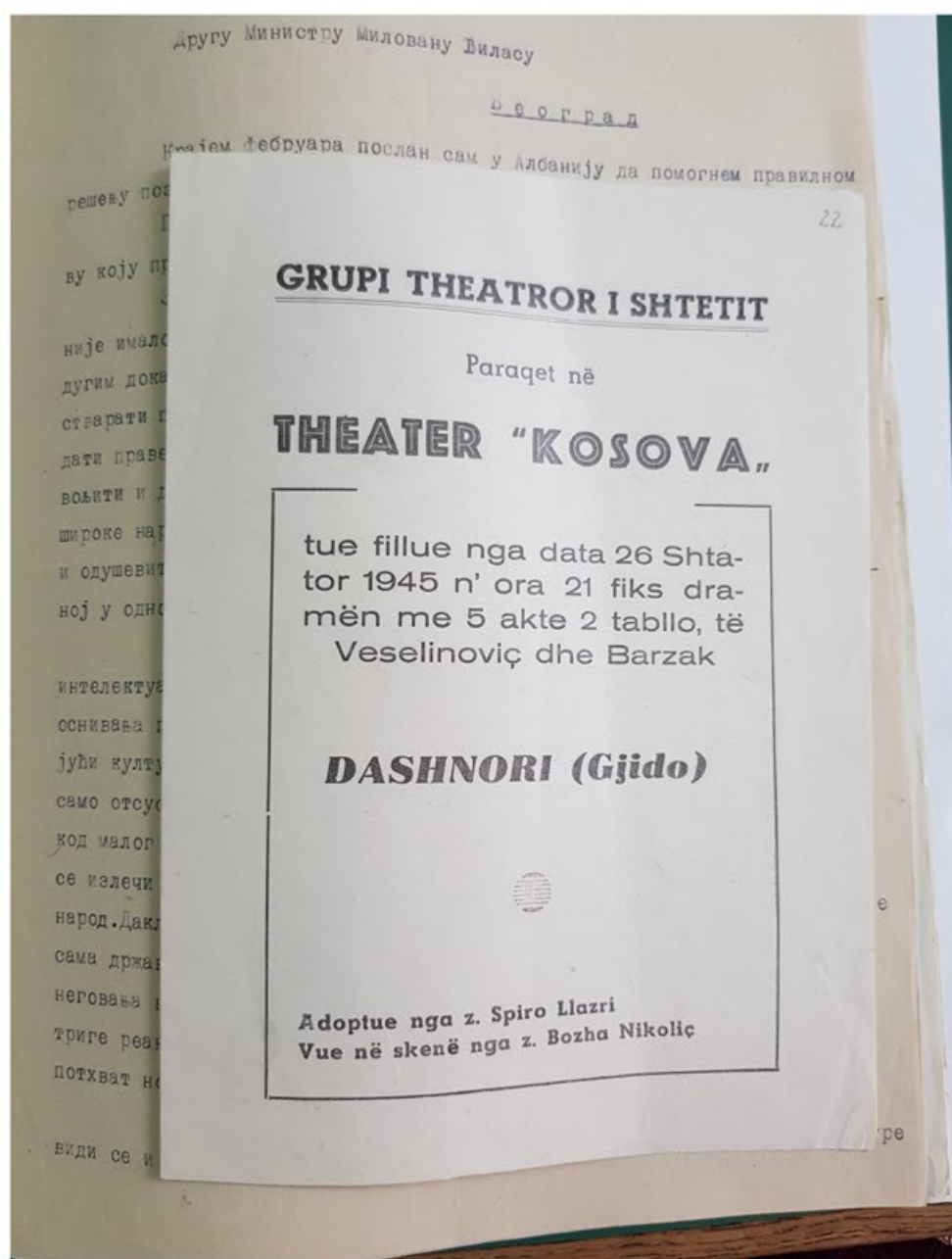
Edhe përkundër problemeve të shumta në procesin e sigurimit të kuadrit të nevojshëm, megjithatë, më 4 qershor (1945) fillojnë provat e para për realizimin e shfaqjes DASHNORI (GJIDO), prova të cilat, siç do të tregojë Nikoliq në një raport (25 gusht, 1945) dërguar Ministrisë shqiptare të Kulturës dhe Propagandës, do të zhvillohen me shumë probleme të natyrave të ndryshme. "Organizimi i teatrit mori shumë kohë. Shumë anëtarë të këtij projekti ishin nga vende tjera të Shqipërisë, prandaj humbëm një kohë derisa u tubuan të gjithë. Punët shkonin

zvarrë, kurse unë e kisha bindur veten që të jem i durueshëm. Por, më në fund, më 4 qershor, filloi puna me aktorët".

Në këtë shfaqje u angazhuan Mihail Popi, Ndoci Deda, Ndoci Meshkalla, Andon Panaj, Ndreke Shkëze, Hysni Pelinku, Gjon Karma, Llazar Popa, Matish Shiroka, Mihail Stefa, Besim Levonja, Mustafa Budini, Hasan Reçi, Nikolla Panajoti, Belul Hatibi, Ollga Shuraja, Martha Burda, Rica Dino, Efti Marku, Liza Vorfi, Behije Çela, Andrea Malo, Prokop Mima, Naim Frashëri, Llazar Filipi, Nesti Spiro, Kostaq Taja, Konstandina Marango, Donika Burda, Ana Kçira, Xhevat Serezi, Qamil Grezda, Kolë Shala dhe Kadri Roshi.

Premiera e shfaqjes u dha më 26 shtator, 1945, në Teatrin që atëherë mbante emrin KOSOVA, e që më vonë do të quhet Teatri popullor dhe në fund Teatri Kombëtar. Është po ai objekt që u rrënuar nga Qeveria socialiste, objekt ky i ndërtuar në vitin 1939 me porosi të Mbretërisë Shqiptare. Pavarësisht se në historinë e re të Teatrit shqiptar ky fakt (i bërjes së teatrit komunist) është heshtur ose është përmendur vetëm titulli i shfaqjes, dokumentet rreth angazhimit të regjisorit serb dhe realizimit të projektit të parë teatral që ruhen (në Arkivin e Beogradit) nën sinjaturën ACKSKJ, IX, 1/III - 36 dhe mbajnë datën 25. III - 15. X. 1945, tregojnë se kësaj shfaqjeje, nga pushteti i atëhershëm popullor shqiptar, iu kushtua një vëmendje e veçantë. Kështu, siç njofton gazeta "Bashkimi" (29 shtator, 1945), me rastin e largimit të Bozha Nikoliqit nga Shqipëria, Xhemal Broja, atëherë kryeshëf për kulturë, do të thotë se "Zoti Bozha Nikoliq fare nuk e kurseu veten që t'i japë hov teatrit në vendin tonë. Më përvojën e tij të madhe, ai u dha shumë aktorëve tanë, të cilët tani e qajnë largimin e tij".

KUJTESË PËR SHKRIMTARIN ARIFI GJYLI

Si krijues, në fakt, i takon brezit të shkrimtarëve që krijuan traditën e re të letërsisë shqipe për fëmijë e të rinj

Xhahid BUSHATI

1.
Arif Gjyli është lindur në qytetin e Shkodrës në prill të vitit 1913 dhe ka vdekur më 23 shtator 1989 në Tiranë. Në qytetin e lindjes, në korrik të vitit 1933, përfundoi Shkollën Normale për mësues. Para çlirimit ka punuar si mësues në Durrës dhe në Mamurras. Ka marrë pjesë aktive në Luftën Antifashiste Nacionalçlirimtare, duke qenë në poste drejtuese të saj. Ka qenë delegat i Shkodrës në Kongresin e Përmetit, i mbajtur më 24.05.1944. Me çlirimin e vendit ka punuar me detyra të ndryshme, si: sekretar politik i Qarkut të Shkodrës nga nëntori 1944, sekretar i ambasadës së Shqipërisë në Beograd në vitin 1945, etj. Është zgjedhur deputet i Shkodrës në zgjedhjet e dhjetorit të vitit 1945, duke qenë edhe sekretar i Kuvendit Popullor. Është arrestuar në shtator të vitit 1947 dhe është dënuar me 20 vjet burg si pjesëtar i grupit të deputetëve. Pas lirimit nga burgu ka punuar në detyra të ndryshme në administratën shtetërore. Vitet më të shumta punoi si mësues i Gjuhës shqipe dhe letërsisë, derisa doli në pension. Nga viti 1962 ka qenë anëtar i Lidhjes së Shkrimtarëve të Shqipërisë. Në fund të viteve 50-të dhe në fillim të viteve 60-të të shekullit XX, ka shkruar dhe botuar këto vepra: - "Historia e dhelprnës plakë", Sh. B. "Naim Frashëri", Tiranë, 1958; - "Trimat e Jutbinës", Sh. B. "Naim Frashëri", Tiranë, 1959; ribotuar nga Sh. B. Rilindja, Prishtinë, 1973; nga Sh. B. "Ngjyrat e kohës", Tiranë, 2012; - "Djathtas-majtas 1, 2, 3", Sh. B. "Naim Frashëri", Tiranë, 1960. Ka shkruar dhe botuar në periodikë të ndryshëm të kohës disa studime të ndryshme për Migjenin, Zenel Bastarin etj.

Veprimtaria letrare e tij kryesore është letërsia për fëmijë. Në vitet 1959-1963 ka punuar si mësues në shkollën 8-vjeçare "Ermin Duraku", Tiranë, me një grup nxënësish të ardhur nga qytete e shtëpi të ndryshme të fëmijëve të vendit, për të cilët hartoi një program të veçantë mësimor nga klasa e parë deri në të katërtën. Ky program, por dhe përkushtimi i tij, bëri të mundur rehabilitimin në shoqëri dhe përfundimin e shkollës fillore të rreth 50

nxënësve, të cilët do të kishin përfunduar në spitalin psikiatrik të Elbasanit, pasi ata kishin probleme psikike. Më pas, Arif Gjyli iu hoq e drejta e botimit, kështu që tregimet të titulluara: "Profesor Tomi" (tregime të fëmijërisë), Botimet "Redona Publishing", Tiranë, 2014; janë pjesë e arkivit të tij të pabotuar më parë, të cilat u gjetën së fundmi nga familjarët. Libri "Profesor Tomi" (tregime të fëmijërisë së autorit) janë përfshirë katër tregime: "Njerëzit me tasa prej hekuri", "Shkolla e Mulla Salas-it", "Shkolla" dhe "Profesor Tomi". Kuvendi i Shqipërisë, në kuadrin e festimeve të 100-vjetorit të Pavarësisë, nderoi 29 figura të shquara, që kanë dhënë një ndihmesë shumë të çmuar në historinë tonë kombëtare; e një ndër to ishte dhe i nderuari Arif Gjyli.

2.
Shkrimtari Arif Gjyli vdiq në një ditë vjeshte të vitit 1989, në moshën 76 vjeçare, në Tiranë. Emri dhe veprimtaria e tij e luftës dhe ajo letrare u kujtuan vetëm nëpërmjet një shkrimi. Më vonë, koha vërtetoi se ky shkrim-kujtimi ishte i fundit, por jo përmendja e emrit, e kontributit të tij si mësues e didakt (nga të parët që, pas një pune të gjatë e të durueshme, u mor gjerësisht e me hollësi me problemin e mprehtë të teksteve të leximit dhe të letërsisë për fëmijë), si mësues e studiues (ka meritën për vënien në pah për të parën herë të figurës së poetit popullor tiranas, Zenel Bastari dhe të një vlerësimi poetik - analitik të jetës dhe problematikës së veprës të Migjenit).

Si krijues, Arif Gjyli la gjurmën e tij në fushën e letrave për fëmijë e të rinj. Konfiguracioni i kësaj gjurme ka dhe mbart në thelbin e saj, modelin e një krijuesi që përvetësoi disa tipare, si: idealin, përkushtimin dhe natyrën që e kishin rilindësit tanë të shquar e të ditur që, mesa duket, ia mëkuan me dashuri edhe intelektualit Arif Gjyli. Duke përqafuar këtë model, ndoqi atë rrugë të ndritur; u mor dhe dha ndihmesë në fushën e letërsisë shqipe për fëmijë e të rinj e më gjerë (pedagogji, psikologji, mësuesi), kuptohet në një kontekst të ri historik, i cili shpërfaqte dita-ditës dukuri të reja në jetën shoqërore e kulturore.

Arif Gjylin nuk e kam takuar qoftë edhe një herë në jetë, ndonëse emri i tij ishte i "shëtitur" në Shkodër. Pra, nuk pata rast ta njoh personalisht dhe të bisedoj me të, ndonëse kam pasur shumë dëshirë... Së paku t'i bëja në mënyrë poetike një portret sa njerëzor aq dhe artistik. Pas shumë vitesh, i gjeta si relikte të çmueshme, disa grimca të portretit të tij në librin "Muhamet Uruçi, babai im". Në pjesën e titulluar: "Në vend të hyrjes" të këtij libri memuaristik, citoj: "Ka një memorie të jashtëzakonshme..., ... ka mbetur si gjithmonë i ndershëm." Gjithashtu citoj: "Më shikoi drejtpërsëdrejti dhe unë për herë të parë dallova nën xhamat e tejdukshëm një palë sy plot dritë"; ... "Pas kaq vitesh mund të them se takimi me Arif Gjylin më ka lënë një shije shumë të ëmbël, jo vetëm për kulturën e gjithanshme që rrezatonte, por edhe për saktësinë me të cilën ai kujtonte dhe njihte gjithçka me detaje nga ato vite të vështira."

Edhe pse kanë kaluar disa dekada nga çlirimi i Shqipërisë, Arif Gjyli nuk është i shpëputur nga kujtimet e luftës, që për të në thelb, ato, duhet të ishin realizueset e ëndrrave të tij të vërteta. Sepse për ato ëndrra, ai la peng jetën. Siç duket për Arif Gjylin, ata mbeten vetëm ëndrra... Dhe si të tilla ata merrnin 'jetë' vetëm kur ai i kujtonte (herë pas here) nëpërmjet bisedës së tij të heshtur me plagët e luftës dhe përmendjes së emrave të shokëve të vërtetë... Ishte një bisedë e dhembshur dhe tragjike. Kujtonte edhe momente si këto: "Më mbanin të lidhur me tela, më kanë mbajtur pa gjumë, më kanë mbajtur për një kohë të gjatë në çimento... Natën më linin pa gjumë dhe gjithë ditën i binin një gramafoni të madh shurdhues sa të mos mundja që të fle asnjë minutë. ... Më morën e më shoqëruan në një pyll aty pranë. Në këtë kohë unë fillova të dyshoja dhe fillova të bërtas. ... Më bënë një gropë në formë varri dhe më kërcënuan se do të më vrisnin si buharinist. Pastaj më sollën me automobil këtej tek Tirana e re. Më vonë e pashë se më kishin çuar në një shtëpi në rrugën e Elbasanit. Në këtë shtëpi më mbajtën 43 ditë mes torturave çnjerëzore".

Marrëdhënia e krijuesit Arif Gjyli me letërsinë shqipe për fëmijë e të rinj janë

objekt i këtij shkrimi. Përmes këtyre rreshtave, artikullshkruesi përpigjet të krijojë një drejtim-shikim ndryshe, një optikë rivlerësimi veçanërisht në dialog me kohën e pas kohën që jetoi e krijoi ky shkrimtar. Librat e botuar, duke parë vitet përkatëse të botimit, nuk përkojnë me fillimet e vërteta të ndihmesës së Arif Gjylit në fushën e letërsisë shqipe për fëmijë e të rinj. Pra, vitet e ndajnë dhe e largojnë nga fillimet dhe të vërtetat letrare. Arsye... sikur mbeten të pakuptueshme, nganjëherë absurde.

Si krijues, në fakt, i takon brezit të shkrimtarëve që krijuan traditën e re të letërsisë shqipe për fëmijë e të rinj. Si krijues vetëm emri i përmendët. Në të rrallë edhe disa rreshta. Kur në të vërtetë ai dhe brezi i tij: "... zgjeruan shumë diapazonin tematik, që thelluan fondin realist dhe që e ngritën në një nivel më të lartë cilësinë ideoartistike...". ... Më tej, po për këtë shkrimtar thuhet: ... "Në këtë kuadër, gjithashtu, duhet parë edhe kontributi i shkrimtarëve më me stazh si M. Kuteli, Arif Gjyli, M. Zalosnjaja, që bënë një punë të mirë për popullarizimin e letërsisë së pasur të popullit për fëmijë, ose përmes ritregimit, në formë të përshtatshme, të rapsodive dhe baladave të moçme shqiptare, ose përmes përpunimit të përrallave popullore dhe tregimeve të tjera të kësaj natyre. Në traditën e re hyn edhe kriteri i vlerësimit, tek i cili u mbështetën shkrimtarët B. Dedja, M. Gurakuqi, Arif Gjyli, M. Zalosnjaja dhe N. Jorgaqi për të mbledhur dhe redaktuar vepra të disa autorëve të shquar të së kaluarës për fëmijë". Dhe për të vijuar mendimin e mësipërm, me atë që një studiues tjetër e quan absorbim të folklorit, gjejmë nga ai këtë formulim, formulim që gjen mbështetje në marrëdhëniet të ndërsjellët të krijimit letrar dhe folklorit: "Një pjesë shumë e konsiderueshme e vjershave me subjekt ose e poemave të De Radës, Darës, Serembes, Sakos, Çaçit, Jakovës, Siliqit, Balës, Qafëzezit, Çomorës, Gjylit e më vonë akoma Agollit, Kadaresë, Arapit, Dedes, Beqarajt e Gjokutajt, dëshmojnë për lidhjet e qëndrueshme të poezisë sonë për fëmijë me folklorin, për absorbimin që i kanë bërë të gjithë këta poetë folklorit për nevojën e përhershme që ata kanë ndier për t'u dhënë fëmijëve të brezave të ndryshëm vargje, ku njomështia dhe shpirti popullor të ndihen me po atë forcë që i ka edhe populli".

Në mes shumë studiuesve, gjykimet dhe interpretimet e Prof. Vehbi Balës për këtë model krijuesi, sikur kanë hyrë më në thellësi të procesit krijues të tij, gjë që kanë sjellë më njohje dhe interpretim të veprës letrare. Mendoj se edhe sot, ata janë aktuale në shikimin dhe zbërthimin e figurës së Arif Gjylit në këtë lërmë letrar, lërmë që mbart vlera bashkëjetuese e bashkudhëtuese. Kjo është arsyeja që, studiuesi i mirënjohur i letërsisë për fëmijë dhe të rinj Prof. as. Dr. Astrit Bishqemi në veprën e tij, me të drejtë ndihmesën letrare si parësore të shkrimtarit Arif Gjyli e vendos te kapitulli "Përshtatja dhe rikrijimi", ku e pozicionon vlerësueshëm dhe meritueshëm, duke e lidhur emrin e tij me lëvrimin e këtyre dy zhanreve (veçanërisht me të parin), qëllimi i të cilit (dhe të tjerëve krijues që u morën me këto dy zhanre), është: "... që ta bëjnë të kuptueshme e të këndshme për lexuesin e vogël një krijim madhor të folklorit ose një vepër të shquar të letërsisë për të rriturit".

INKURISION HAPËSINOR DHE KOHOR

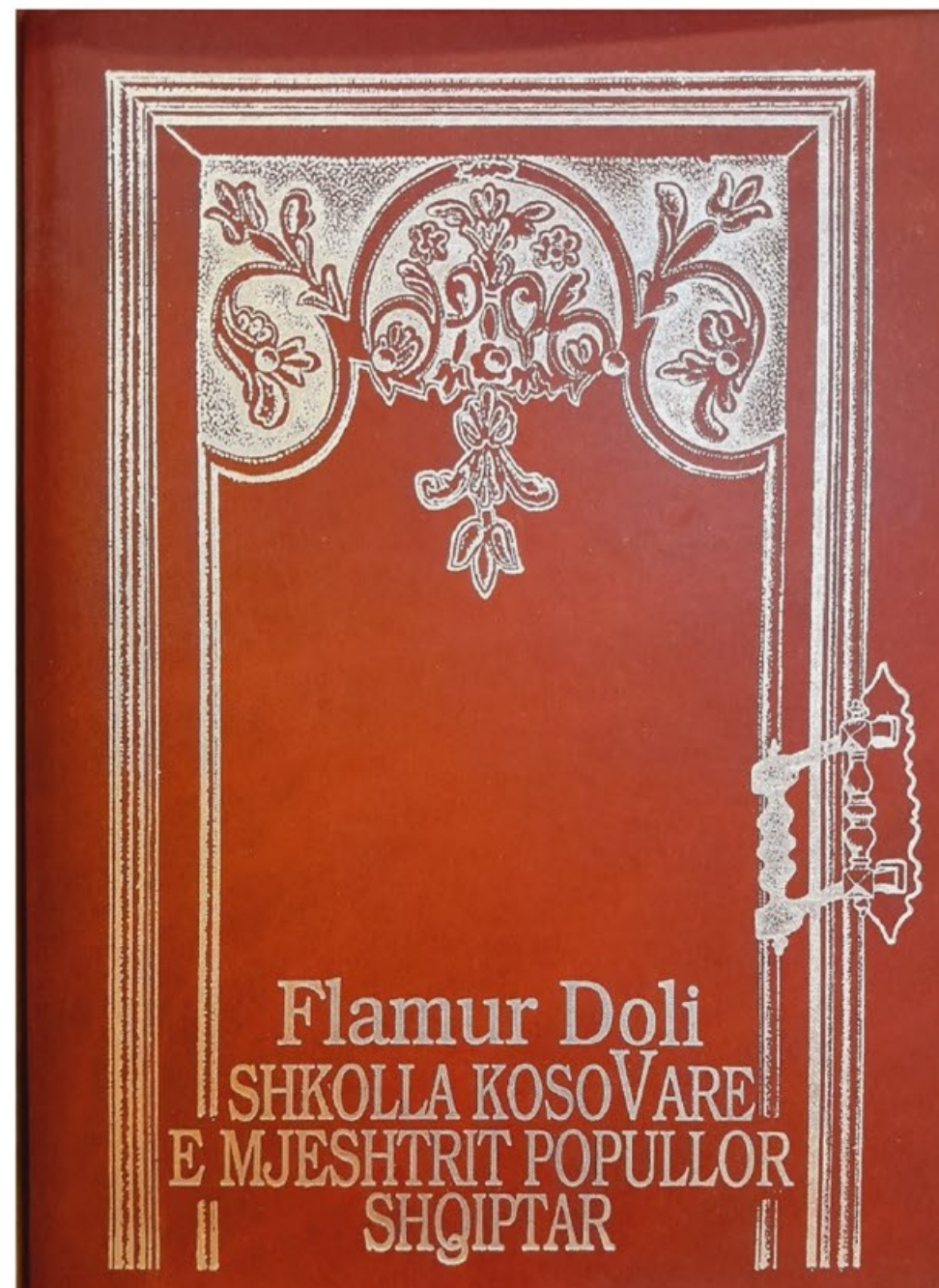
(Mbi veprën "Shkolla kosovare e mjeshtrit popullor shqiptar" të autorit Flamur Doli)

Dr. Ali MUKA

Diku në faqet e para të veprës së tij "GJURMË E GJURMIME", akademiku i nderuar Prof. Mark Krasniqi pohon se: "Dashuria ndaj popullit nuk mund të jetë e singertë nëse nuk çmohet dhe duhet kultura e tij". Gjatë leximit të përshpejtuar të librit të Flamur Doli, "Shkolla kosovare e mjeshtrit popullor shqiptar", ndjeva që në sfond të tij qëndron thënia e mësipërme. Pra, dashuria për arritjet e popullit të vet, është motoja që e ka udhëhequr autorin në tërë punën dinjitoze që ka bërë për realizimin e kësaj monografie. Pa marrë për sipër një shqyrtim të gjerë e analitik, do të përpigëm të ndalem në ndonjë aspekt të librit, i bindur se do të mbetem borxhli ndaj autorit, dhe mundit që ai ka derdhur në këtë vepër.

Cilido që është marrë me studimin e arkitekturës popullore shqiptare, konstaton se ndërsa janë relativisht të shumtë artikujt studimorë, numri i monografive është relativisht i pakët. Veçanërisht kontribute në këtë aspekt kanë dhënë doktorët e shkencave E. Riza, P. Thomo e akademiku M. Krasniqi. Monografive të botuara deri tani u shtohet edhe monografia për të cilën po flasim. Vështruar gjerë, ajo është një vazhdim e plotësimi i tyre, por njëherazi ka karakter të theksuar individual. Ky individualitet qëndron tek treva që vë në qendër të vëmendjes. Një tematikë e tillë e pasqyruar në tërë strukturën e monografisë, e rrokur sipas një kënd vështrimi të vetin, duhet thënë se takohet për herë të parë në këtë gjerësi trajtimi analitik në literaturën tonë të kësaj fushe. Aty spikat përvoja e arkitektit që e sheh krijimtarinë e popullit të vet si një organizëm të gjallë dhe kërkon t'i prekë me përkushtim dhe me profesionalizëm çdo damar të tij.

Përvoja e arkitektit, madje edhe projektuesit restaurator, siç kuptohet më së një herë në libër, nuk do të mjaftonte, po të mos ishte e kombinuar me njohuritë e studiuesit, me njohuritë e historianit të arkitekturës. Në libër ndjen shqetësimin e autorit e njëherazi përkushtimin e tij se në këtë

fushë studimore vështirë të realizosh objektivat që i vë vetes pa gjurmim ngulmues në terren. Është ky gjurmim në terren dhe materiali i mbledhur që e bëjnë veprën të argumentuar e bindëse në tërësinë e saj. Mjaftë të kujtojmë që në 220 faqe libër, autori sjell mbi 100 skica të natyrave të ndryshme, përveç fotografive. Dhe kjo nuk është veçse "maja e ajsbergut", pasi siç dëshmohet edhe në shumicën e fusnotave të sjella, lexuesit i jepen adresat konkrete edhe të rreth 200 objekteve të tjera në të cilat autori ka konstatuar dukurinë që shqyrton. Vëmendjen në monografi ta tërheq edhe niveli i lartë me të cilin është paraqitur aparati grafik, i realizuar nga vet dora e autorit. Kjo ka ngritur ndjeshëm cilësinë e monografisë, dhe kjo jo e kuptuar thjeshtë në vështrimin estetik formal, por duke e vlerësuar çdo skicë si dokument me vlera autentike.

Një dukuri tjetër që ia tërheq vëmendjen lexuesit të kësaj monografie, është angazhimi i

autorit për të bërë inkursione jo vetëm hapësinore brenda e jashtë Kosovës dhe Shqipërisë në tërësi, por edhe inkursione kohore, duke kaluar nga ditët tona deri në periudhën ilire, madje edhe në ballafaqim me elemente të arkitekturës klasike greke. Dhe ky angazhim nuk buron thjeshtë nga ndjenja e dashurisë për "të vetën", po e ka bazën në kulturën e gjerë të autorit dhe në bindjen e tij se ballafaqimi me logjikë e objektivitete është shumë më i shëndetshëm se heshtja ose anash kalimi.

Njëherazi autori nuk e mohon, por përkundrazi e pranon se popujt gjithmonë japin e marrin midis tyre, duke kontribuar kështu secili me mundësitë, trashëgimin dhe potencialin e vet në thesarin e përgjithshëm të kulturës. Ai pohon se pushtimi turk sado i gjatë nuk ka arritur të mposhtë vitalitetin krijues të popullit tonë. Në fokusin e shqyrtimeve të tij, në të dy pjesët e monografisë, autori nuk vë vetëm banesat

fshatare apo qytetare në trevën e Kosovës, por shtrihet dhe sjellë prova e argumente edhe nga shembujt konkret të gjinive të tjera të arkitekturës të kësaj treve, nisur nga mendimi logjik se, në fund të fundit, ndërtuesi i tyre ka qenë mjeshtri shqiptar. Kështu në morinë e shembujve nuk mungojnë ndërtime kulturi, apo shoqërore e deri komplekse nga pazaret, por edhe ndërtime ndihmëse e ekonomike si koshat apo mullinj të blojë.

Ndonëse ndalet gjatë tek banesat me çardak të ndërtuara në disa qytete të Kosovës, më duket (dhe autori të më falë sinqerisht nëse e kam keq kuptuar) se pika "më e dobët" e tij mbetet kulla e Rrafshit të Dukagjinit. Dhe kjo nuk është rastësi. Duke u ndalur te kulla si banesë, autori thekson vlerat që ajo bart në brendësi, për sa i përket kulturës së banimit. Njëherazi, duke dashur të na kujtojë filozofinë që ajo bart, thekson se ajo gjithmonë e për këdo mbetet simbol i qëndresës shqiptare dhe pse jo edhe simbol i krenarisë sonë kombëtare. Mendimi i autorit se ka fshatra të Kosovës, në të cilën mbizotëron ende si banesë kulla dhe për këtë ato duhet vënë në mbrojtje tërësore, më duket shumë i drejtë. Madje, njërin prej tyre që përmend autori, kam pasur rastin ta vizitoj shumë shkurt para 16-17 vjetësh. Fjala është për Nivokazin (Gjakovë).

Vepra nuk rrjedhë qetë e qetë, pra, si të thuash, nuk përshkohet thjeshtë nga logjika e ftohtë e studiuesit a specialistit dhe aq. Përkundrazi, mbi logjikën e ftohtë të studiuesit ndjehet diku-diku edhe fuqishëm, zëri i intelektualit patriot, për dëmet fatale e të pakorrigjueshme që ka pësuar e po pëson trashëgimia në këtë fushë të trashëgimisë së popullit, si rezultat i qëndrimit antihuman e antikulturor të serbomëdhenjve. Dhe zëri i këtij intelektual në faqet e monografisë nuk është çjerrës e zhurmues, por sa njerëzor e i thellë aq edhe i argumentuar e bindës. Ai me dhimbje pohon se perla të arkitekturës janë zhdukur e zhduken në Prizren e Pejë, në Prishtinë, Gjakovë e Mitrovicë etj., pa lënë në harresë fshatin kosovar dhe pasurin e tij në këtë fushë.

Petro Janura, figure e shquar e kulturës shqiptare

FIRMMËTAR I AKTIT TË NJEHËSIMIT TË GJUHËS LETRARE SHQIPE

Studimet e larta i kreu në Fakultetin Juridik në Bukuresht ku ishte njëri nga anëtarët më aktiv të klubit letrar të studentëve. Këtu u njoh me Asdrenin, Kutelin e Viktor Eftimiun me të cilët zuri miqësi

Nuri PLAKU

Petro Jorgji Janura është një nga person- alitetet më të rëndësishëm të kulturës shqip- tare në Maqedoninë e Veriut, mbas Luftës së Dytë Botërore. Pedagog, shkrimtar, studjues dhe përkthyes, ai mbetet një nga intelektualët më në zë të kësaj periudhe, i cili ka lënë gjurmë të pashlyera në memorijen e kombit shqiptar.

Petrua u lind në Manastir më 03/05/1909 nga prindërit Jorgji e Vasilika Janura. Që në fëmijërinë e tij të hershme, familja u larguan nga vendlindja dhe u vendos në Fier, në lagjen Bejluk. Sipas rregjistrat të gjendjes civile Fier, kjo lëvizje është bërë mbas vitit 1916, pasi në këtë vit po në Manastir ka lindur edhe vëllai i tij, Koço Janura. Në Fier, Petrua mbaroi ciklin e arsimit fillor, në shkollën Nr. 1 në Bishanokë, ndërsa ciklet e tjera i vazhdoi në Jashi e Dimbravenë të Rumanisë. Studimet e larta i kreu në Fakultetin Juridik në Bukuresht ku ishte njëri nga anëtarët më aktiv të klubit letrar të studentëve. Këtu u njoh me Asdrenin, Kutelin e Viktor Eftimiun me të cilët zuri miqësi.

Gjatë kësaj periudhe bashkëpunoi me revistën “Shqipëria e re” të Zoi Xoxes që dilte në Kozencë, duke nënshkruar me pseud- onimin Mefistofeles. Nga këto botime, veçojmë punimin me titull: “Mbi frymën mediterane në Ballkan”, ku trajtohet tema e autoktonisë së shqiptarëve dhe interferencat e tij me popujt e tjerë të Ballkanit.

Më vonë, në fillim të Luftës së Dytë Botërore, Janura shkoi në Piza të Italisë, ku mbrojti doktorturën me temë: “Ndikimi i zakoneve popullore në të drejtën qytetare.” Pas marrjes së gradës shkencore, u kthye në Fier, por këtu nuk gjeti punë dhe në vitin 1942 u detyrua të largohej për në Gostivar, ku u emërua në gjykatën e këtij rajoni. Në nëntor të vitit 1943 u transferua në Tetovë dhe në prill të vitit 1944 u arrestua nga Gestapua dhe u internua në kampin famëkeq të Prishtinës. Nga kampi doli më 15 nëntor 1944, kur rojet gjermane u larguan prej tij.

Pas daljes nga kampi, dr. Janura vajti në Shkup, ku do rrinte përgjithmonë, deri në fund të jetës së tij. Pikërisht këtu zyrtarizohet veprimtaria e tij publicistike, e cila zë fill me hapjen e gazetës së parë në gjuhën shqipe, “Flaka e vëllazërimit,” organ i Frontit Popullor të Maqedonisë. Numri i parë i kësaj gazete doli më 4 prill të vitit 1945 dhe dr. Janura u emërua kryeredaktor dhe redaktor përgjegjës i saj. Ndërkohë, ai u aktivizua gjerësisht edhe në Radio Shkupi që u hap paralel me “Flakën...”

Krahas gazetarisë, në vitin 1948 filloi edhe karrierën arsimore, duke u emëruar mësues i gjuhës dhe letërsisë shqipe në Shkollën normale “Nikolla Karev” të Shkupit. Në vitet

1949 deri më 1951 u transferua në Akade- minë e Shkencave dhe Arteve në Zagreb, ku punoi si bashkëpunëtor i Akademisë Jugosl- lave të Shkencave dhe Arteve, për përgatitjen e fjalorit serbokroatisht – shqip të Henrik Bariqit. Pas kthimit të tij në vitin 1951, u emërua pedagog i gjuhës shqipe në Fakulte- tin Filozofik dhe pedagog i gjuhës dhe letërsisë shqipe në shkollën normale shqipe “Zef Lush Marku” dhe në Institutin e lartë pedagogjik, Kliment Ohridski” të Shkupit. Një punë të madhe këmbëngulëse bëri dr. Janura për hapjen e Katedrës së Gjuhës e Letërsisë Shqipe në Fakultetin Filologjik të Shkupit, e cila u realizua në vitin 1971. Si themelues i kësaj katedre, dr. Janura u emërua dekan i saj. Ai kontribui gjithashtu edhe për themelimin e Shoqatës së Shkrimtarëve të Studentëve Shqiptar pranë këtij Universiteti, e cila me propozimin e tij u pagëzua “Migjeni.”

Krahas mësimdhënies, në fushën arsimore dr. Janura u dallua edhe si autor i disa teksteve shkollore dhe hartimit të programeve mësimore në rang republike nga niveli fillor e deri tek ai universitar. Sipas shënimeve në Leksikonin e Shkrimtarëve Jugosllavë, ai është hartues i dhjetë teksteve shkollore, midis të cilave edhe Leximi letrar për klasën e II të shkollave të mesme.

Në fushën studimore, dr. Janura ka botuar mëse 200 artikuj, të cilët përfshijnë një spektër të gjerë tematik, që nga historia e gjuhës shqipe, dialektologjia dhe gjuha bashkëkohore shqipe, letërsia popullore e deri të historia e letërsisë shqipe. Në disa punime ai merret me zhvillimin historik të leksik- ografisë shqipe, me fjalëformimin, sufikset nominale, etj. Në vitin 1969, realizoi punimin më të gjerë të kësaj fushe me titull “Historia e alfabetit shqip”, në të cilin jep një pasqyrë historike të alfabeve të ndryshëm që jan përdorur gjatë shekujve ndër shqiptarët.

Gjuhësia për dr. Janurën përbënte një problem të rëndësishëm për njehsimin e saj në gjuhë letrare, të unifikuar në Shqipëri dhe gjithë trojet shqiptare jashtë kufijve të shtetit shqiptar. Në vitin 1959 Komisioni për pakica nacionale të LSPPM-së, angazhoi një grup ekspertësh për të hulumtuar çështjen e gjuhës letrare për shqiptarët e RSF të Jugosllavisë i cili përbëhej nga: Dr. Petro Janura, Murteza Peza dhe Krume Jakovski. Në fund të një studimi prej 63 faqesh, grupi doli me propozimin që: “shqiptarët kudo që jetojnë të kenë një gjuhë të vetme letrare, e cila duhej të ishte gjuha letrare që zbatohej në RP të Shqipërisë.”

Në vitin 1972 dr. Janura mori pjesë në Kongresin e Drejtëshkrimit të Gjuhës Shqipe në Tiranë dhe është firmëtar i aktit të njehsimit të gjuhës letrare shqipe. Një kontribut të rëndësishëm ka dhënë ai veçanërisht në fushën e historisë së letërsisë shqipe ku futen studimet mbi përfaqësuesit e “Nea akademisë” së Voskopojës, studimet mbi opusin e poetit kombëtar Naim Frashërit, Ndre Mjedës, Migjenit, gjurmët e ndikimit të Emineskut tek Asdreni, një serë artikujsh prezantues të autorëve shqiptar dhe botërorë etj.

Në vitin 1968, në numrat 4 dhe 5 të revistës “Jehona” ai botoi studimin: “Sintezë ndërgjeg- jeje kombëtare nëpër punën dhe fytyra e Gjergj Kastriotit në “Historia e Skënderbeut” e Naim Frashërit.” të cilin e kishte punuar në Zagreb gjatë viteve 1949 - ‘51. Në këtë studim, ai pretendonte se “Historia e Skënderbeut” e Naim Frashërit i plotëson të gjitha kushtet për të qenë “epope e dalun nga jeta historike e shqiptarit në shekullin e XV – XVI.” Ai e mbështet këtë ide, me faktin shkencor se të gjitha ngjarjet e veprës kanë vetëm një personazh kryesor, Skënderbeun. Naim Frashërin e quan “poet madhori i cili ka kaluar që me gjallje në ndërgjegjen estetike të shqip-

tarëve.” Ndërsa portretin e Skënderbeut e vlerëson të dhënë, në përputhje të plotë me orientimin filozofik të Aristotelit, “me virtutin e bujarisë e me atë të konsekuencës.” Nga kjo pikpamje, konkludon ai, Skënderbeu i Naimit është e do të jet përgjithmonë një figurë bashkëkohore, i paisur me virtute shën- bullore që janë argumente të përhershme për “stoicizmin e shpirtit e të fizikut të shqiptarit, të guximit e të trimërisë, të inteligjencës dhe sensibilitetit të kombit tonë, që me fytyrën e Skënderbeut ato u vërtetuan botënisht, e s’janë ma mësheftësi të jetës.” Në këtë fokus ai e zgjeron analizën e veprës edhe në rrafshin krahasues me dy autorë të tjerë të Heroit tonë Kombëtar: Barletin dhe De Radën. Barleti shkroi në latinisht sipas parimeve të human- izmit, por këtë gjuhë nuk e njihnin masat, thot ai, ndërsa Naimi e shkroi në gjuhën e masave dhe në vargje. Për veprën “Skënderbeu i pafam” të De Radës, botuar në vitin 1877, ai thotë se autori nuk e ka ngritur heroin në ato dimensione aq të gjera sa tek vepra e Naimit.

Një tjetër punim i rëndësishëm i dr. Janurës, është edhe monografia kushtuar Migjenit. Vepra ka 328 faqe dhe është botuar në vitin 1982 në “Flaka e vëllazërimit.” Këtë punë studimore kaq të gjerë për Migjenin, autori e filloi në vitin 1955 dhe e vazhdoi me ndërprerje për 25 vjet, deri në vitin 1975 kur ajo mori formën e saj të plotë. Dr. Janura në ndryshim nga studiuesit e tjerë të Migjenit, parardhës të tij, e sjell figurën e poetit në mënyrë të gjithanëshme e shteruese, duke nisur nga hulumtimin në detaje i jetës së tij personale dhe familjare, e deri në analizën e plotë të veprës me gjithë garnën e ideve letrare e filozofike të saj. Interesante është veçanërisht jeta shkollore e poetit në Manastir ku autori e ka pasuruar më intervista nga shokët e Migjenit, të cilët flasin me superlativa për të. Metodi Gogovi, p.sh., profe- sor në Fakultetin teologjik të Shkupit, shok i një banke me Migjenin, thoshte: “Milloshi ynë dhe poeti juaj bëhëj autoritet spontan për të gjithë ne nxënësit. Të gjithë ne shokët e tij jerni të lumtur, por mjerisht s’ia njohim veprën. I lumtur është njeriu i popullit të tij. Ai është krenar që e ka dhe me shumë të drejtë, çdo njeri i çdo populli do krenohej me Migjenin tuaj, sikurse ne maqedonasit që krenohemi me Koço Racinin tonë. Lum popujt që kan poetë të tillë.” Ndërsa Llambe Tasevski, një tjetër shok i ngushtë i Migjenit, thoshte: “Milloshi ishte një pasuri për të gjithë, e sidomos për shokët e tij shqiptarë që kishin vështirësi me gjuhën serbokroate.”

Një dimension tjetër i aktivitetit intelektual të dr. Janurës, është edhe kritika letrare ku ai trajton probleme bashkokore të shkrimtarëve shqiptar në ish Jugosllavi e Shqipëri. Në vitet 1956 – ‘57 në “Flaka e Vëllazërimit” ai botoi një numër studimesh për veprat e Rexhep Hoxhës, Mark Krasniqit, Anton Çetës, Sinan Hasanit, Latif Berishës etj. Në këto shkrime, ai ngrinte dy probleme të rëndësishme për kohën: së pari, problemin e origjinalitetit në letërsinë shqiptare, ku vërente se një pjesë e letërsisë shqipe, duke shkruar në vazhden e letërsive të huaja, kishte filluar t’i shmangej autoktonisë dhe së dyti, problemin e sinkronimit të realitetit social me të kaluarën historike të popullit, duke parë këtu unitetin e sinkronisë me diakroninë. Shkrimet kritike të dr. Janurës u bënë objekt i polemikave dhe diskutimeve të shumta, çka tregonte se ai kishte trajtuar një çështje vitale e cila në këtë kohë e preokuponte ndieshëm botën shken- core shqiptare.

Në fushën e përkthirneve, dr. Janura ka sjell disa nga autorët e rëndësishëm botërorë si: Homerin, Lesingun, Turgenievin, Reblenë, Shekspirin, Krillovin, Gëten, Rusonë, Volterin, Dikensin, Leopardin e shumë të tjerë. Ndërsa nga autorët maqedonas, për lexuesit shqiptar

ka sjellë: Gjergj Puleskin, Grigor Përlaçevin, Drimkliskin, Koneskin dhe Kunoskin. Por, vepra e tij më e rëndësishme në këtë fushë është përkthimi i romanit “Përmallimi i kurbetçinjve” i Milisav Antonijeviq – Drim- kolskit, botuar në Prishtinë në vitin 1958.

Një tjetër kontribut të rëndësishëm ka dhënë dr. Janura edhe në fushën e folklorit, ku ka mbledhur një material të bollshëm shken- cor veçanërisht për baladat. Me një vështrim të hollë e të mprehtë ai ka mundur të hulum- toj dhe analizojë në mënyrë karahasimtare trashëgiminë etnografike të popujve të Ballkanit e të nxjerrë prej tyre elementët specifikë të autoktonisë. Në studimin me titull “Bashkëshortja e shitur për shkaqe ekono- mike në letërsinë popullore shqipe dhe maqe- donase,” botuar në revistën “Jehona” në vitin 1980, ai trajton shtratin ballkanik të kësaj balade, e cila ka rreth 200 variante me elemente interesante që hasen në letërsinë popullore balkanike. Fabula e kësaj balade tregon se burri, kryefamiljari, për të shlyer borxhin që ka ndaj fajdexhiut (çifutit), herë – herë të trashëguar edhe nga i ati, shet gjithëç- ka deri edhe bashkëshorten e tij. Gruaja e shitur në momentin e marrëdhënies me blerësin, njeh se ai është vëllai i saj, i cili e rikthen tek i shoqi dhe ia fal atij lekët për shlyerjen e borxhit. Në letërsinë popullore shqiptare kjo baladë njihet në dy variante: Luto Fukaraja dhe Ali Borxhalui.

Në të gjitha variantet e kësaj balade, dr. Janura ka evidentuar dukshëm elementët e përbashkët midis tyre si; nderin e burrit e të familjes, etikën, humanizmin, përvuajtjen shpirtërore, fjalën e dhënë dhe varfërinë e tejskajshme ekonomike. Kjo baladë ka rëndë- si edhe për faktin se tregon që popujt e Ballkanit me shekuj kan bërë jetë të përbash- këtë dhe në të njëjtat kushte e rrethana ekono- mike.

Nëpërmjet krahasimit, dr. Janura nxjerr në pah origjinalitetin e secilit prej tyre, duke evidentuar tek varianti shqiptar dy element specifikë të cilat vërtetojnë autoktoninë e saj. Elementi i parë, lidhet me një dialog të prekshëm që zhvillohet midis djalit dhe nënën së tij, i cili tregon nderimin që ka nëna në familje sipas zakonit dhe traditës shqip- tare. Ky element nuk haset në asnjë variant tjetër në Ballkan dhe është një partikularitet që ka specifikën e botkuptimit shqiptar. Elementi i dytë, lidhet me fondin e fjalëve me burim detar si: Deti, barka, detari pirat etj., të cilat nuk shfaqen në variantet e tjera ballkani- ke.

Dr. Janura interpreton edhe vjetërsinë e kësaj balade të cilën e çon deri në shek. XV, me argumentin se variante të tilla i gjejmë edhe te arbëreshët e Italisë. Ndërsa origjinën e saj e lidh me rregullat ushtarake turke, të cilët merrnin nga zonat e tyre të pushtuara fëmijë të vegjël dhe i bënin jeniçerë.

Dr. Janura u nda nga jeta më 30 gusht të vitit 1983, duke lënë mbropa tij një emër të madh e të nderuar në fushën e gazetarisë, arsimit dhe kulturës shqiptare në Maqedo- ni. Për kontributin e tij publicistikë, peda- gogjik e shkencor, ai është nderuar me shumë diploma, mirënjohje e dekorata si: Dekorata e “Vëllazërim - bashkimit me Kurorë të Artë”, Dekoraten e Republikës me Kurorë të Artë, Shpërbllimi “11 Tetori,” etj.

Emri i tij përkujtohet nga publiku me nderim e repekt të veçantë në përvjetorë e ngjarje të ndryshme kulturore, veçanërisht në jubiletë e Katedrës së Gjuhës dhe Letë- rsisë Shqipe.

Por mjerisht, në qytetin e Fierit, që është qyteti i tij i dytë, ku kaloi një pjesë të fëmijërisë, ku mbaroi shkollën fillore, ku banoi familja dhe ku prehen prindërit e tij, emri dhe vepra e dr. Janurës njihet fare pak ose aspak.

NUMRI I ARDHSHEM ME 1 PRILL

HEJZA

20 MARS, 2023

Kryeredaktor i Hejzës: **Avni Halimi** (avni65halimi@gmail.com)

Editon Produksioni **TAKAT STUDIOS**

Drejtör: **Genc Halimi** (genc@takat.tv)

Rruga e Kaçanikut nr. 208, Shkup, 1000